

Vrijzinnigheid in de crisisjaren

Over de geschiedenis en inhoud van *Het Kouter*, 1936-1941¹

¹ Dit artikel is een ingekorte bewerking van mijn doctoraalscriptie *Vrijzinnigheid in de crisis. Een onderzoek naar de inhoud en positie van Het Kouter- Onafhankelijk Tijdschrift voor Religie en Cultuur, verschenen van 1936 tot en met 1941*, Leiden 2006.

² Een verwijzing naar een artikel of citaat uit *Het Kouter* geschiedt als volgt: HK (Het Kouter) 2 (jaargang) (1937), p.xx, waarbij de auteur en de titel van het artikel zijn genoemd in de hoofdttekst. Gebruikt zijn de gebonden jaargangen. De naam *Het Kouter* als titel van een tijdschrift was overigens eerder gebruikt door de Nederlandse Vereniging van Jonge Kunstenaars 'De Ploeg' in Den Haag (1920) en door de Groninger Kunstkring 'De Ploeg' in Groningen (1924-1925).

³ HK 1 (1936), 1 (1-48), bevat: Redactionele artikelen 'Een Nieuw Begin' en 'Uit de Werkplaats', het gedicht 'Ondergangen' door H. Roland Holst – Van der Schalk, de artikelen 'Over te betwij-

Een nieuw tijdschrift

Op 16 januari 1936 verscheen een nieuw tijdschrift bij Van Loghum Slaterus' Uitgevers-maatschappij N.V. te Arnhem, genaamd *Het Kouter*,² ondertitel *Onafhankelijk Tijdschrift voor Religie en Cultuur*. Het eerste exemplaar telde 48 pagina's en bevatte zes artikelen en twee boekbesprekingen.³ 'Dit tijdschrift verschijnt de 16^e van iedere maand', zo stond er aan de binnenzijde van de omslag, en dat tegen een abonnementsprijs van 5 gulden 50 per jaar. Gedurende zes jaar, van januari 1936 tot oktober 1941, is *Het Kouter* verschenen. De publicatie werd nadien op last van de bezetter wegens papierschaarste gestaakt.

In dit artikel wil ik *Het Kouter* voor het voetlicht plaatsen. De herkomst van het tijdschrift, de bij het tijdschrift betrokken redacteurs en enige aspecten van de jaren van verschijnen passeren de revue. Hierna volgt een (uiteraard afgebakende) analyse van de zes jaargangen, met name aan de hand van de vaste rubriek *Actueel*. Tot besluit van dit artikel wordt nagegaan hoe de verhouding was tussen het vrijzinnig protestantse tijdschrift en de crisis die volgens velen bestond in de jaren waarin *Het Kouter* verscheen. Als bijlage is een overzicht opgenomen van alle in *Het Kouter* verschenen artikelen.

Ontstaansgeschiedenis

Het Kouter is ontstaan uit een samenvoeging van twee bestaande tijdschriften, te weten *De Smidse – Maandblad voor moderne religie en humanistische cultuur* en *Barchem-bladen – Orgaan van de Barchem-beweging*.⁴ *De Smidse* was een gezamenlijke uitgave van de vcsb (Vrijzinnig Christelijke Studentenbond) en de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme. Van dit blad zijn tussen 1926 en 1935 tien jaargangen verschenen. Het werd uitgegeven, net als later *Het Kouter*, door Van Loghum Slaterus'

Uitgevers-maatschappij N.V. in Arnhem. Deze uitgeverij stond in deze jaren onder leiding van de theoloog J.L. van Tricht, zelf intensief betrokken bij de Woodbrookers.⁵

Het andere tijdschrift, *Barchem-bladen*, heeft een uitgebreide voorgeschiedenis. Het was in oktober 1925 *Omhoog* opgevolgd als orgaan van de Vereniging Woodbrookers in Holland en verscheen in eigen beheer van deze vereniging. De achtergrond en invloed van de Vereniging Woodbrookers op *Het Kouter* is onmiskenbaar.⁶ Deze vereniging werd in 1908 opgericht door een aantal studenten (reünisten) die warme herinneringen koesterden aan de tijd die zij doorbrachten in het studie- en gemeenschapscentrum Woodbrooke te Selly Oak, Birmingham (Groot-Brittannië). De Nederlandse vereniging wilde de traditie voortzetten van (onder meer) zomercursussen, waar studenten en andere bezoekers elkaar ontmoetten in 'een sfeer van ongedwongen vroomheid, ondogmatisch doch sterk beleefd, die zich liet verenigen met sociale belangstelling, een romantische natuurzin en gevoel voor humor.'⁷ K.H. Roessingh werd de eerste voorzitter. In 1912 vestigde de vereniging zich te Barchem, waardoor zij tevens de naam *Barchem-beweging* kreeg en vandaar ook de titel *Barchem-Bladen*.⁸

Na verloop van tijd groepeerden de leden zich in onderscheiden werkverbanden, waaronder de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers onder leiding van Willem Banning.

Zowel het tijdschrift *Barchem-bladen* als *De Smidse* had banden met de vereniging van Woodbrookers. Voor de *Barchem-bladen* is dit evident, voor *De Smidse* bestond de relatie ten eerste in de persoon van H.T. de Graaf, hoofdredacteur van 1926 tot zijn dood in 1930 en tevens van 1920 tot 1929 voorzitter van de Barchem-beweging. Diverse andere redactieleden waren eveneens betrokken bij de activiteiten in Barchem.⁹ Het geestelijk klimaat van *De Smidse* sloot nauw aan bij de Barchem-beweging. *De Smidse* verscheen echter geheel zelfstandig. In 1933 ontving het Woodbrookers-bestuur een verzoek van de redactie van *De Smidse* om tot vergaande samenwerking en uiteindelijk een gezamenlijke uitgave te komen. Dit voorstel stuitte aanvankelijk op veel verzet: de Woodbrookers zouden dan immers geen eigen orgaan meer hebben.¹⁰ Daarom werd het voorstel afgewezen. In 1935 kwam het opnieuw ter sprake en na een 'weekeinde-cursus der redacties van *Barchem-bladen* en *Smidse* met lezers van weerszijde' werd op de jaarvergadering van dat jaar besloten om met ingang van het volgende kalenderjaar over te gaan tot de publicatie van een nieuw, gezamenlijk tijdschrift. Banning, vanaf 1928 directeur van de Woodbrookers, betoogde ter afsluiting van de jaarvergadering

felen evidenties' door A.D. Fokker, 'Gedachten bij den Gijsbrecht' door R. Baelde, 'De dichter Leopold' door P. Minderaa en twee recensies door G.H. van Senden.

⁴ De publicatiegegevens van de genoemde tijdschriften zijn vermeld in de twee bestaande (alfabetische) overzichtswerken nl.: W. Audenaert e.a. (red.), *Clavis Foliorum Periodicorum Theologicorum*, Leuven 1994, en G. Harinck e.a. (red.), *Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken* 1, Amstelveen 2004.

⁵ H. Noordegraaf, 'Johan Leonard van Tricht', in: *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* IV, Kampen 1998, 431-432.

⁶ Over de Vereniging der Woodbrookers in Holland: J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging*, Barchem 1958 (eigen beheer) en D. Lignac, *De geschiedenis van de Barchem-beweging*, (nog te verschijnen). Over de betekenis van de vereniging voor het vrijzinnig protestantisme in Nederland: J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)', in: B. Klein Wassink, en Th. M. van Leeuwen, *Tussen Tijd en Tijdgeest*, Utrecht 1989, 110-116 en tevens J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme deel III – sedert 1870*, Assen 1935, 70-72.

⁷ J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme', 111.

dat het in de crisistijd van die dagen al moeilijk genoeg was om een tijdschrift in stand te houden en dat men ‘in het geestelijke geen krachten nodeloos moet versnipperen.’¹¹ Beide tijdschriften, *De Smidse* en *Barchem-bladen*, verschenen afzonderlijk tot december 1935. De lezers van *De Smidse* werden in twee mededelingen van de redactie op de hoogte gesteld van de op handen zijnde fusie, die als volgt werd gemotiveerd:

Er is [...] een plicht tot standhouden en samenwerken en moedig voorwaarts gaan van alle krachten die, over de te respecteren verschillen heen, samengaan kunnen. Wat beide tijdschriften aan eigen karakter hadden, zal tot zijn recht blijven komen – wat beide vereenigt kan sterker vooruit.¹² De redactiesecretaris J.A. de Koning besluit een artikel getiteld ‘Tien jaren Smidse’ als volgt: ‘Het Kouter gaat thans het werk voortzetten. Het is geen heroriëntering van de techniek naar de landbouw, hetgeen de naamsverandering zou kunnen suggereren. Het blijft dezelfde taak, doch met ruimer kring als achtergrond en, laten wij hopen, met meer gespannen kracht.’¹³

⁸ J. Lindeboom, *Barchem-beweging*, 205-224.

⁹ L.J. van Holk, W. Schermerhorn, J.M. van Veen en anderen.

¹⁰ J. Lindeboom, *Barchem-beweging*, 220-229.

¹¹ J. Lindeboom, *Barchem-beweging*, 223. Het citaat bij Lindeboom komt sterk overeen met een passage in ‘Aan onze lezers’ namens de redactie in *Barchem-bladen*, 10 (1935), 289-290.

¹² *De Smidse*, 10 (1935), 289.

¹³ *De Smidse*, 10 (1935), 351.

¹⁴ *Barchem-bladen*, 10 (1935), 289.

¹⁵ *Barchem-bladen*, 10 (1935), 411.

Ook in de laatste jaargang van *Barchem-bladen* werd uitgebreid stilgestaan bij de fusie. De verschillen tussen beide tijdschriften bleven niet onbenoemd en er werd benadrukt ‘dat met name Barchem-bladen als orgaan van de Barchem-beweging naar rechts als naar links zich bedoelde te richten tot een wijder groep als de Smidse.’¹⁴ Het specifieke karakter van de vereniging maakte ook haar tijdschrift specifiek. Het betrof niet alleen een redactie met een bepaalde visie op kerk en cultuur, maar een relatief grote vereniging die zich als achterban betrokken voelde bij het tijdschrift. De redactie motiveerde het besluit mede daarom vooral in geestelijke termen. De keuze voor de naam *Het Kouter* werd niet expliciet toegelicht. De betekenis (ploegschaar, zoals afgebeeld op de omslag van het nieuwe tijdschrift) correspondeerde met de voornemens van de nieuwe redactie. P. Minderaa, redactiesecretaris van *De Smidse*, besloot zijn artikel ‘Tien jaar Barchem-bladen’ als volgt:

‘Veel zaad is gestrooid in deze tien jaren. Het was van onderscheiden gehalte, zeker niet zonder onkruid, doch er was zonder twijfel goed graan bij. Wij keeren ons naar de nieuwe akker, die wacht.’¹⁵ Banning noemde tot slot, in een artikel ‘ter verantwoording van het geestelijke werk der Woodbrookers in de laatste jaren’, de fusie een ‘beweging wég uit de eenzaamheid.’ Het nieuwe tijdschrift zal zich, zo was het voornemen, doelbewust richten op een bredere lezerskring:

Ons tijdschrift voerde een strijd op een eenzame post. Zal eenmaal – wie geeft zich in de drukke gespannenheid van het werk niet wel eens over aan dit soort dromende gedachten – zal eenmaal, na b.v. een eeuw de geschiedschrijver van het geestelijk leven in de eerste helft der 19^e [=20^e, HdW] eeuw iets levends, bevruchtends kunnen vinden in wat onze kring thans tracht op te bouwen? Zal hij dan de afsluiting van dit tijdschrift, het opgaan in een groter nieuw, zien als een eerste uittreden uit de betreffende eenzaamheid der vroegere jaren?¹⁶

De redactie van Het Kouter

Het samengaan van de beide tijdschriften leverde in 1936 een gemengde redactie op voor het nieuwe tijdschrift *Het Kouter*:

Vanuit de Vereniging der Woodbrookers in Holland en de *Barchem-bladen* namen zitting Banning (1888-1971), G.H. van Senden (1884-1968) en P. Minderaa (1983-1968). Vanuit de redactie van *De Smidse*: R. Baelde (1907-1942), L.J. van Holk (1893-1982) en J.H. Oort (1900-1992). Banning vertegenwoordigde tevens de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers en Van Senden het Woodbrookers-Werkverband voor modern-religieuze bewustwording. Van Holk werd voorzitter en Minderaa secretaris.¹⁷

In het tweede redactionele voorwoord werd tevens melding gemaakt van een zevende redacteur over wie in een prospectus met de aankondiging van het tijdschrift reeds was geschreven, maar die op dat moment nog niet bekend was. Het betrof de hoogleraar sinologie J.J.L. Duyvendak (1889-1954): ‘Kenner van het Oosten en bekwaam stylist als Prof. Duyvendak is, zal hij zeker een verrijking zijn voor de redactie.’¹⁸ De redactie was hiermee goed in balans: iedere stoel werd in beginsel bezet door een functionaris, deskundige of vertegenwoordiger van een deel van elke achterban en het geheel was beperkt van omvang. R. Baelde, W. Banning, J.J.L. Duyvendak, L.J. van Holk en P. Minderaa zijn gedurende de zes jaargangen in hun functie gebleven. Zij werden door zes anderen voor korte of langere tijd bijgestaan:

Jaargang 1 – 1936:	J.H. Oort en G.H. van Senden
Jaargang 2 – 1937:	J.H. Oort en G.H. van Senden
Jaargang 3 – 1938:	J.H. Oort en G.H. van Senden
Jaargang 4 – 1939:	R.F. Beerling, J. de Graaf, H.A. Kramers en E.M. (E.B.A.) Poortman
Jaargang 5 – 1940:	R.F. Beerling, (J. de Graaf), H.A. Kramers en E.M. (E.B.A.) Poortman
Jaargang 6 – 1941:	R.F. Beerling, (J. de Graaf), H.A. Kramers en E.M. (E.B.A.) Poortman

¹⁶ *Barchem-bladen*, 10 (1935), 387.

¹⁷ Verdere biografische informatie over de redacteurs laat ik in het bestek van dit artikel achterwege.

¹⁸ HK 1 (1936), 4.

De redacteuren werden in ieder nummer van het tijdschrift vermeld aan de binnenzijde van de omslag. Dit geldt niet voor J. de Graaf (1911-1991); wel wordt hij, evenals R.F. Beerling (1905-1979), H.A. Kramers (1894-1952) en E.B.A. Poortman (1899-2004) als redacteur aangekondigd bij aanvang van de 4e jaargang.¹⁹ De samenloop van omstandigheden deed zich voor dat De Graaf, waarschijnlijk nadat het bericht over de nieuwe redactieleden reeds was verschenen, een beroep als predikant aannam naar Medan, Indonesië, waar hij tot 1946 zou blijven.²⁰

Minimaal één keer per jaargang en maximaal één keer per twee afleveringen, werd aan de binnenzijde van de omslag een lijst met medewerkers afgedrukt. In 1937 telde deze lijst 45 personen. Daaronder waren twaalf hoogleraren, dertien doctores, zeven predikanten, vijf juristen en een architect. In 1940 is de lijst van medewerkers op één persoon na identiek aan die van 1937. Deze gegevens over de redactieleden en de medewerkers laten zien dat het tijdschrift een product was van hoogopgeleiden en universitair geschoolden. De in meerderheid zeer- tot hooggeleerde redacteurs én medewerkers tonen aan dat het tijdschrift een bijdrage wilde leveren aan het debat onder intellectuelen binnen het kader van de ondertitel van het tijdschrift: onafhankelijk en betrekking hebbend op religie en cultuur.

Crisis en bezorgdheid

De jaren waarin *Het Kouter* werd uitgegeven, beslaan een bewogen periode in de Nederlandse geschiedenis. Het laatste decennium van het interbellum ging gebukt onder de in 1929 begonnen economische crisis. In Nederland leken de gevolgen in eerste instantie mee te vallen dankzij de conservatieve koers van het eerste kabinet Colijn. In het midden van de jaren '30 bleken er slechts vertragende maatregelen te zijn genomen: in 1935 bereikte de werkloosheid in Nederland het hoogste cijfer van de jaren '30, terwijl de malaise in de Europese buurlanden reeds over het hoogtepunt heen was.²¹ De ongunstige economische situatie in het midden van de jaren '30 geldt als een belangrijk ankerpunt in de gebruikelijke kenschets van die periode als *crisistijd*. De crisis betrof echter meer dan alleen de economie. Was er, zoals velen meenden, niet eveneens sprake van een crisis van de democratie, en, nog breder, een crisis op cultureel en maatschappelijk niveau? Onder intellectuelen leefden grote zorgen. Zorgen om de cultuur, de kunst, de wetenschap en de politieke ontwikkelingen. In welke richting ontwikkelde zich de moderne mens? Bracht de groeiende betekenis van de techniek alleen vooruitgang? Vertoonde de intellectuele traditie in Europa een stijgende lijn of ging zij bergafwaarts? In welk licht moest men

¹⁹ HK 4 (1939), I.

²⁰ H.J. Heering, 'J. de Graaf', in: R.B. ter Haar Romeny en Joh. Tromp (red.), *Quisque Suis Viribus 1841-1991*, Leiden 1991, 251-252.

²¹ J. Beishuizen en E. Werkman, *De magere jaren – Nederland in de crisistijd 1929-1939*, Alphen aan den Rijn 1980, 51-55; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten – Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2005², 184-190.

de opkomende nationaal-socialistische beweging in Duitsland én in eigen land beoordelen?

Een befaamde uiting van die intellectuele bezorgdheid is het in 1935 verschenen boek *In de schaduwen van morgen* van de historicus Johan Huizinga (1872-1945). De eerste zinnen zijn beroemd geworden: 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.'²²

Het boek werd door velen gekocht en gelezen. Het verscheen begin augustus 1935 en in november van hetzelfde jaar verscheen reeds een derde (herziene) druk. De 'diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd', zoals de ondertitel luidt, besloeg vrijwel het gehele spectrum van maatschappij, cultuur en beschaving. Huizinga schreef misprijzend over de nieuwe kunst-stromingen met 'zinloze benamingen als *dadaïsme*'²³ en 'geleerde modewoorden' als 'existentieel', welk woord 'zal dienen om den geest te plechtiger te verzaken, een belijdenis van maling aan al wat weten en waarheid is.'²⁴ De opkomst van massacultuur, modetrends en psychologische reclametechnieken tastten volgens hem het oordeelsvermogen aan, zowel van de gewone man als van universitair geschoolden.²⁵ Dit bleek wel het meest uit de weerklink die de romantische, op de sentimenten inspelende retoriek van het nationaal-socialisme vond. Vooral de rassentheorie: 'van den beginne af door de ernstige wetenschap als onhoudbaar afgewezen, had zij haar bestaan gedurende meer dan een halve eeuw voortgezet in een sfeer van vooze romantiek, totdat zij plotseling door politieke omstandigheden op een voetstuk werd geplaatst, vanwaar zij thans wetenschappelijke waarheid durft dicteeren.'²⁶ *In de schaduwen van morgen* liet de lezer in een onbehaaglijke stemming achter. Er was volgens Huizinga sprake van een crisis op alle levensterreinen zoals nooit eerder het geval was geweest; restauratie en conservatisme volstonden niet als behandeling van deze crisis:

'Wij allen, hoe ook gezind of gericht, weten dit: wij kunnen niet terug, wij moeten *er doorheen*. Ziedaar het geheel nieuwe, nog niet eerder vertoonde, van ons crisisbesef.'²⁷

Dit 'crisisbesef', zoals Huizinga het noemde, speelt ook in *Het Rouwen* een belangrijke rol. De redactie nam zich bij aanvang van de eerste jaargang onder meer voor om de lezers 'een breede en geschakeerde reactie op de vragen, die Huizinga's boek ons stelt'

²² J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen – Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, Haarlem 1935 (3e herziene druk), 1.

²³ J. Huizinga, *Schaduwen*, 188.

²⁴ J. Huizinga, *Schaduwen*, 92.

²⁵ J. Huizinga, *Schaduwen*, 60-62.

²⁶ J. Huizinga, *Schaduwen*, 73.

²⁷ J. Huizinga, *Schaduwen*, 11.

te bieden.²⁸ Nu is *Het Kouter* niet uniek in het reflecteren over de gesteldheid van de tijd, maar de vrijzinnig protestantse achtergrond van het blad en zijn beoogde aansluiting bij het intellectuele debat maakt dat het de moeite waard is om te na te gaan hoe het tijdschrift zich verhiel tot de crisis.

De zes jaargangen van Het Kouter en de rubriek Actueel

1936

Het eerste nummer van *Het Kouter* verscheen op 16 januari 1936. Er verschenen in 1936 elf nummers; de nummers acht en negen verschenen als dubbelnummer in september. Dit dubbelnummer kreeg als thema mee 'De plaats der intellectuelen in de huidige samenleving'. Het totale aantal pagina's (548) is na de eerste jaargang niet meer geëvenaard of gegroeid: het gemiddelde van 48 pagina's per nummer bleek in de jaren hierna steeds minder haalbaar. De eerste jaargang is in meerdere opzichten, en zo zal het vaker het geval zijn met tijdschriften, een standaard gebleken voor de hierop volgende jaargangen. De omvang, het aantal artikelen (61), de communicatie naar de lezers, de breedte van de onderwerpen en vooral de grote diversiteit onder de auteurs springen in het oog. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het dubbelnummer in dit opzicht uniek is gezien de samenstelling van auteurs: negen nieuwe namen die voor deze gelegenheid een stuk schreven (slechts één daarvan, de latere redacteur H.A. Kramers, heeft hierna nogmaals iets in *Het Kouter* geschreven).

De redactie richt zich bij aanvang van de eerste jaargang tot de lezer. Zij opent met 'Een nieuw begin'. Hierin wordt het nieuwe tijdschrift geïntroduceerd. Allereerst wordt de verbondenheid met én de onderscheiding van de beide voorgangers verantwoord: 'Geestelijke arbeid eischt continuïteit evenzeer als vernieuwing'. Voorts wordt de ondertitel, *Onafhankelijk tijdschrift voor religie en cultuur* nader uitgelegd:

Naar onze overtuiging is het cultuurleven, ook wanneer het [...] disharmonieën en duistere diepten bevat, het werk van den eeuwigsheppenden Geest; is cultuur dus uiting van het geestesverband der werkelijkheid. [...] Wij wijzen af eenerzijds een cultuur-ideaal en cultuurarbeid, die zich losmaakt van alle religie en zich naar tijdelijk bepaalde relatieve waarde wil richten, anderzijds een religie die de cultuur geringschat en negeert.²⁹

²⁸ HK I (1936), 5.

²⁹ HK I (1936), 1.

behooren?’ De onafhankelijkheid heeft enerzijds betrekking op de voorgangers van *Het Kouter* en hun beider kring, anderzijds op iedere partij of kring op kerkelijk, cultureel en politiek gebied. Wel wordt de verbondenheid uitgesproken met het vrijzinnig protestantisme, de Barchem-beweging en met ‘godsdiensstige studenten en jongeren’. Tot slot wordt beklemtoond dat het tijdschrift actueel wil zijn: ‘Wij staan in het leven van nu, en willen daarin staan.’³⁰

Het tweede redactionele artikel, ‘Uit de werkplaats’, volgt direct op het voorafgaande artikel. Hierin wordt concreet vermeld wie de redacteurs zijn en welke artikelen er in de jaargang zoal zullen verschijnen. Eerst wordt echter nogmaals de aard van de relatie met de beide voorgangers beklemtoond: in een prospectus was gesproken over een ‘opdracht’ die *Het Kouter* mee had gekregen van de Barchem-beweging, de Centrale Commissie en de VCSB. Met name de Centrale Commissie kon zich hiermee niet verenigen: veeleer is er sprake van ‘advies en geregeld contact’. Ter afsluiting klinkt het hoopvol: ‘Het Kouter ga in onderlinge samenwerking een gedegen, bezielde en vruchtbare arbeid tegemoet.’³¹

Enige onderwerpen en artikelen

De eerste jaargang kent een grote diversiteit door het grote aantal artikelen van literaire of culturele aard (inclusief gedichten). Deze categorie is over zes jaargangen genomen steeds de (in omvang) belangrijkste van *Het Kouter*. In de eerste jaargang zijn er vier artikelen met één of meerdere gedichten. Henriëtte Roland Holst – Van der Schalk (1869-1952) was in deze jaren een gevierd dichteres en, na een links-Marxistische periode, het religieus-socialisme een warm hart toegedaan, waarover zij onder meer met Banning correspondeerde. Zij was betrokken bij de Barchem-beweging (vooral bij de Arbeidersgemeenschap) en heeft gedurende de zes jaargangen diverse malen gedichten in *Het Kouter* gepubliceerd.³² In het novemnummer wordt uitgebreid stilgestaan bij het overlijden van de dichter J. Slauerhoff (1898-1936) door B. (J.M.) Jalink, een neerlandicus die voor *Het Kouter* diverse dichtbundels in enkele artikelen uitvoerig besprak.

Opvallend is verder een briefwisseling tussen de dichter H. Marsman en G.D. Knoche in twee rondes over de (moeizame) relatie tussen de ‘Joodse en Europese geest’. Aanleiding is een briefwisseling tussen Marsman en Vestdijk in *De Groene Amsterdammer* (begin 1936) over literatuur, waarin Marsman onder meer stelt dat de meeste Joodse auteurs uit Duitsland die ernaar streven ‘Europees’ te zijn en te schrijven, hierin jammerlijk falen, en dat

³⁰ HK I (1936), 2-3.

³¹ HK I (1936), 4.

³² J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging*, Barchem 1953, 170, 177.

iemand als Kafka juist door dit niet te doen zo'n sterke schrijver is. Dr. G.D. Knoche (over wie verder weinig bekend is, maar die zichzelf schaart onder de Duitse Joden) reageert in het juninummer van *Het Kouter* met een bewogen pleidooi voor het bestaan en de noodzaak van de 'Duits-Joodse symbiose'. Om zijn reactie op scherp te zetten schrijft hij bij aanvang dat Marsman '[...] tegenover de symbiontischen Jood antisemitisch, tegenover den nationalen Jood philosemitisch staat. Dat Marsman dus, zelf niet-Jood en niet-Hitleriaan, het streven van het Zionisme en het Nationaalsocialisme begunstigt.'³³ De synthese van de Jood met de Europeaan is geen kwestie van lukken of mislukken maar is een historisch gegeven. De Duitse Joden behoren tot de cultuurdragers van Europa en hebben met de alle andere Europeanen gemeen 'onvolmaakt' te zijn.

In het julinummer verscheen een reactie van Marsman, 'Brief over de Joodsche Kwestie', waarin hij zich voor bepaalde onzorgvuldigheden en het gebrek aan nuances excuseert. Hij meent dat de kwestie één van de 'boeiendste en ingrijpendste' vragen is die men zich steeds weer stelt. De tragiek is dat de Joden door de geschiedenis heen worden onderscheiden en tevens zichzelf onderscheiden. In scherpe bewoordingen veroordeelt Marsman de actuele uitingen van antisemitisme in Duitsland. De symbiose is echter een zeer jong verschijnsel: eerst in de negentiende eeuw kwam hier ruimte voor die reeds nu wordt teruggenomen. Het ware (onoplosbare) probleem ligt in de botsing van de Jood en zijn cultuur, religie en volk met al de andere volken, culturen en religies.³⁴

In 1936 wordt ook de 400^e sterfdag van Erasmus herdacht. In *Het Kouter* wordt hier aandacht aan geschonken in een artikel en een boekbespreking, beide door P. Minderaa. H. de Vos schrijft twee artikelen over 'De theologische situatie heden' als antwoord op het streven van de redactie om geregeld een actueel overzicht van literatuur en ontwikkeling op een bepaald wetenschapsgebied te geven. Dit streven blijft overigens, benevens deze artikelen, gedeels onbeantwoord. De Vos schrijft over de Rooms-katholieke Kerk, de Anglicaanse Kerk en de oecumenische conferentie in Oxford en bij de laatste twee ontwaart hij positieve, vooruitstrevende ontwikkelingen. Van eigen bodem noemt hij K. Schilder en G. van der Leeuw die hem beiden (om uiteenlopende redenen) teleurstellen. Grote waardering is er voor *Geloof en Openbaring* (1935) van G.J. Heering. In het tweede artikel noemt De Vos onder meer Noordmans, J.J. Buskes en Barth die alle drie kritisch gewogen worden. Wat Barth betreft: veel van wat hij zegt, 'maakt een mens draaierig.'³⁵

³³ HK I (1936), 263.

³⁴ HK I (1936), 289-302.

³⁵ HK I (1936), 215-222, 243-261, (252).

In het dubbelnummer met als thema *De plaats der intellectuelen in de huidige samenleving* schreven zoals gezegd negen academici over hun leven en werk. Onder hen de dichter Albert Verwey, wiens artikel 'Het lijden aan de tijd' ook als aparte brochure werd uitgegeven. Verwey hekelt cultuurpessimisten die weigeren 'aan het leven deel te nemen' en 'niet alleen aan zichzelf, maar ook aan anderen wanhopen'.³⁶ J. Lindeboom, die Barchem beschreef, wijst op de opmerkelijkheid dat onder de negen intellectuelen (waaronder een huisarts, een architect, een rechter en een officier) toevallig genoeg de predikant ontbreekt.³⁷

Actualiteit en de rubriek Actueel

In het eerste nummer van *Het Kouter* had de redactie het voornemen uitgesproken dat 'bij iedere aanleiding [...] onder het hoofd 'Actueel' aandacht gewijd zal worden aan het gebeuren van den dag'.³⁸ Vijfmaal werd in 1936 de rubriek *Actueel* benut, een aantal dat na de eerste jaargang niet meer is gehaald. De redacteurs Baelde, Banning, Minderaa, Van Holk en Van Senden verzorgen er ieder één. Minderaa schrijft over het overlijden van de Engelse koning George, waarbij het militaire eerbetoon bij hem de vraag oproep of dit niet eens afgelopen kon zijn. Tevens toont hij zijn afschuw voor een citaat uit een rede, gericht aan de jeugd van Duitsland: 'Wie Hitler liefheeft, die heeft Duitschland lief en wie Duitschland liefheeft, heeft God lief'.³⁹ Banning schrijft met instemming over een brief van Stanley Jones in *British Weekly* getiteld 'Christenen van Brittannië verenigt u', die door het *Algemeen Weekblad* was overgenomen. Kritische vragen (is er ook ruimte voor de Remonstrantse Broederschap?) worden niet verzwegen, maar Banning toont zich enthousiast wanneer deze oproep nader zal worden uitgewerkt. Ook wordt de V.P.R.O. namens *Het Kouter* van harte gefeliciteerd met het tienjarig jubileum.⁴⁰ Baelde reageert op een artikel van de econoom J. Goudriaan (1893-1974) in *De Groene Amsterdammer* van april, waarin deze met een zekere stelligheid lijkt te hebben aangekondigd dat de oorlog zal uitbreken. Baelde hekelt de 'schijn van redelijkheid en nuchterheid' van het artikel. Het stuk moet niet zo zeer weerlegd als wel ontmaskerd worden opdat niet 'vele duizenden, onbevredigd door het huidige leven, alle zedelijk idealisme [...] van zich afgooien'.⁴¹ Van Senden gaat in op de annexatie van Abessinië (Ethiopië) door Italië en vooral op het falen van de Volkenbond hierin. Eindeloos vergaderde zij, maar tot preventief ingrijpen is het niet gekomen. Met name de inbreng van Frankrijk dat na 1918 'een even steriele als funeste politiek voert' is hemeltergend. Hierna schrijft Van Senden, die een ambivalente houding innam ten aanzien van het nationaal-socialisme: 'Voor mij is zoals onze lezers weten het antifascisme, zoomin als eenige andere con-

³⁶ HK I (1936), 348. Als brochure: Albert Verwey, *Het lijden aan de tijd. Antwoord op een vraag van de Kouter-redactie*, 1936.

³⁷ Hij voegt daar de vraag aan toe: 'Was misschien de cultuur, over een zeer breed front, niet wat meer op de voorgrond getreden dan de religie?' J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchembeweging*, Barchem 1958, 225-226.

³⁸ HK I (1936), 5.

³⁹ HK I (1936), 78-80.

⁴⁰ HK I (1936), 141-144.

⁴¹ HK I (1936), 188-190.

tra-instelling, begin en einde van politieke en andere wijsheid. [...] Men sticht geen vrede in Europa door knechting, omsingeling of kleineering van een van zijn groote volken.⁴² Van Holk begint zijn bijdrage aan de rubriek met: 'Nee, lezers, gij krijgt uw gewone actueelste niet!' Vervolgens schrijft hij over iets van alle tijden: de politieke moord. Tal van historische voorbeelden passeren de revue. Even leek het verschijnsel 'middels de beschaving' voorgoed tot de historie te zijn verbannen, maar in de huidige ontwikkelingen (Van Holk noemt geen voorbeelden) lijkt men terug te keren naar primitievere tijden.⁴³

1937

De tweede jaargang van *Het Kouter* telde elf exemplaren. Het juli-nummer omvatte ook de maand augustus. In september verscheen er een themanummer rond studenten en universiteit.⁴⁴ Het gemiddelde aantal pagina's per exemplaar slonk naar 40 waardoor het totaal op 460 kwam.

De redactie opende met een 'Eerste balans'. 'Een eerste jaar lang heeft Het Kouter zijn voren getrokken; een nieuwe jaarakker ligt wachtend voor ons. Het is goed ons, vóór we de hand aan de ploeg slaan, voor ons zelve en voor onze lezers rekenschap te geven van onze kracht en zwakheid [...].'⁴⁵ De principiële inzet van de eerste jaargang wordt in herinnering geroepen. Het ingenomen standpunt ten opzichte van cultuur als 'werk van de eeuwig scheppende Geest' is volgens velen te algemeen en te formeel. 'Men wil [...] weten, of ge zijt vóór dit of tégen dat.' De kracht van de beginselverklaring is echter juist dat zij 'terugroept naar de grondvragen'. Tegelijkertijd geeft de redactie toe dat het, 'juist in een tijd waarin zooveel uiterlijk en innerlijk op drift geraakt is', belangrijk is om concreet te zijn in beschrijving en oordeel. Ter illustratie van deze aanscherping van de beginselverklaring schrijft de redactie:

'[...] het uitgangspunt brengt mee strijd voor suprematie en vrijheid van de geest, voor religieus humanisme, voor een ordening der sociale maatschappij en der volkerensamenleving op den grondslag der gerechtigheid, tegen geestelijke-, oeconomische-, politieke terreur, tegen elke macchiavelliaanse methode, tegen vertechniseering van het geestelijk leven, tegen scheiding der mensen op ongeestelijke motieven [...].'⁴⁶

Het Kouter wil niet van alles wat interessant is beschrijving en analyse bieden: 'het pretendeert in alle bescheidenheid leiding te geven' en wel op drie manieren. Ten eerste door 'het principieele getuigenis, door omschrijving en belijdenis van het allesbeheer-

⁴² HK 1 (1936), 236-239.

⁴³ HK 1 (1936), 333-334.

⁴⁴ Hoewel dit niet expliciet vermeld wordt, volgt het uit: a. de onderwerpen van de artikelen en b. een (serieuze of ironische) opmerking op de omslag van het juli-nummer van de 3e jaargang (1938): 'De septemberaflevering, welke *weer* [curs. HdW] een Studentennummer zal zijn, zal met het oog op dit karakter iets later verschijnen.'

⁴⁵ HK 2 (1937), 1.

⁴⁶ HK 2 (1937), 2.

schend geloofsstandpunt.’ Ten tweede door ‘een heldere, onbevangen oriëntering’, de lezer aangeboden in bijvoorbeeld overzichten van recente literatuur op een bepaald vakgebied. Ten derde door ‘het streven naar concreetheid in den zin van het trekken van conclusies, van oordeel.’⁴⁷ De onafhankelijkheid wordt bij herhaling benadrukt, maar de kanttekening wordt gemaakt dat *Het Kouter*, wil het de voornoemde rol vervullen, niet moet terugschrikken voor stellingname. De tekorten van de eerste jaargang worden onverbloemd opgesomd: het weinig benutten van de rubriek *Actueel*; ‘de geringe medewerking van zoogen. rechts’; een tekort aan artikelen gericht op jongeren etc. Ter onderstreping van de goede voornemens worden de eisen voor een artikel in *Het Kouter* opgesomd, waarbij opvalt: ‘het moet nergens alleen negatief zijn [...] maar een positief ideaal stellen.’⁴⁸ Er wordt in dankbaarheid gesproken over een lezersaantal (of dit hetzelfde is als betalende abonnees is niet duidelijk) van ‘tegen de duizend’.

Enige onderwerpen en artikelen

De tweede jaargang telde 50 artikelen. Na categorisering van de artikelen lijkt er een groei van het aantal artikelen met een theologische strekking te zijn. Dit geldt evenzeer voor de artikelen met betrekking op wetenschap en universiteit, maar dit komt uiteraard vooral door het themanummer (zes artikelen). De genoemde theologische strekking houdt tot zes maal toe in dat een aflevering van *Het Kouter* opent met een meditatie, een korte overdenking van (doorgaans) een bijbeltekst.⁴⁹ In de hierop volgende jaargangen van *Het Kouter* werd steeds vaker gekozen voor één of meerdere gedichten ter opening van een afzonderlijke aflevering.

Opvallend zijn vier artikelen van P.J. Waardenburg (1886-1979), oogarts en geneticus, die, waarschijnlijk op verzoek van de redactie, voor *Het Kouter* in een tweeluik (‘Actuele rasvragen biologisch toegelicht’ en ‘Ras en cultuur’) ingaat op de grote belangstelling – in Duitsland en daarbuiten – voor de zogenaamde rassenleer. Hij doet dit in uitgebreide artikelen, waarin de biologische, culturele en ideologische aspecten grondig worden benoemd en onderscheiden.⁵⁰ Pas verschenen literatuur wordt besproken waarbij Waardenburg onderscheid maakt tussen ‘smaadliteratuur’ die eigenlijk bij voorbaat gemeden moet worden en als wetenschappelijk bedoelde boeken, die dat volgens de auteur bij zorgvuldige lezing niet blijken te zijn.⁵¹ Dat betekent niet dat Waardenburg de genetica van de rassenleer en de ‘craniologie of schedelleer’ onwetenschappelijk vindt. Ook in Nederland zijn er duidelijk verschillende varianten, zoals de ‘Volendammers, die de ongewone combinatie van een lang gezicht en korten schedel vertoonen, die zich

⁴⁷ HK 2 (1937), 2-4.

⁴⁸ De eisen kort samengevat: maximaal 16 pagina’s; niet louter beschrijvend; analytisch tot aan de grondvragen; diepgravend maar zonder beperkingen voor de geïnteresseerde lezer. HK 2 (1937), 6.

⁴⁹ Door Van Holk, J. de Graaf, Wiardi Beckman, J.F. van Royen en A.R. de Jong.

⁵⁰ HK 2 (1937), 177-198, 212-219 (‘Actuele rasvragen biologisch toegelicht’ I en II), 383-395, 448-459 (‘Ras en cultuur’, I en II).

⁵¹ HK 2 (1937), 179.

sinds de Hervorming als Katholieke bevolking door onderlinge huwelijken hebben weten te isoleren.⁵² Het belangrijkste is echter dat de rassentheorieën zoals zij nú opgeld doen, een valse ideologie verkondigen en als zodanig ontmaskerd moeten worden.⁵³

Voor het themanummer in september schrijven Banning, Van Holk, en Minderaa als redactieleden over de universiteit, studie en wetenschap. De Graaf schrijft een overdenking over ‘Vereenvoudiging’ in zaken van wetenschap én geloof. C.H. Edelman (1903-1964), hoogleraar in Wageningen schrijft over ‘De wetenschapsmensch en religieuze bezinning’. J. de Vries schrijft (enigszins humoristisch) als student over ‘Studentenleven’, waarin blijkt dat de student zowel een overvloed aan verantwoordelijkheden als vrijheden krijgt toebedeeld en het zaak is hier een evenwicht in te vinden.⁵⁴ Van de recensies in de tweede jaargang zijn er zes geschreven door Van Senden. Tevens bespreekt hij in een artikel nog drie ‘Nieuwe Duitse boeken’.⁵⁵ Hiermee toont Van Senden zich ook in de tweede jaargang de meest productieve redacteur. Bijzonder scherp zijn de recensies van de boeken *Sein Kampf – Antwort an Adolf Hitler*, geschreven door Irene Harand (1901-1975) en *Sowjet-Rusland zegt mij iets* van J.L. Snethlage (1886-1983). Harand was een medeoprichter van een Oostenrijkse variant van het Comité van Waakzaamheid. Van Senden waardeert weliswaar de poging die de schrijfster onderneemt ter bestrijding van het antisemitisme, maar wijdt het grootste deel van zijn bespreking aan de oppervlakkige en tendentieuze schrijfstijl van Harand. Hij stelt: ‘Kennis van het eigenlijke Jodenvraagstuk is er zoo weinig als bij...Hitler.’ Het boekje van Snethlage, een theoloog en filosoof die in de jaren ’30 overtuigd communist was geworden, wordt door Van Senden op messcherpe wijze ontleedt. Het is tendentiek, irreeel en leugenachtig. De auteur lijkt ‘ziende blind’.⁵⁶

De rubriek Actueel

De rubriek *Actueel* wordt in de tweede jaargang van *Het Kouter* driemaal benut. Dit ondanks het betreuren van de redactie dat in de eerste jaargang er ‘slechts’ vijfmaal gebruik van werd gemaakt. In het eerste, tweede en achtste nummer verscheen er een *Actueel*. Van Holk schrijft over het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard op 7 januari 1937. De redactie van *Het Kouter* feliciteert het koninklijke echtpaar. Er is eens te meer reden tot vreugde daar het huwelijk lijkt samen te vallen met een ‘nauwelijks waarneembare maar onmiskenbare’ opleving van economie en herstel der politiek. Optimistisch besluit Van Holk zijn bijdrage met: ‘Een nieuwe lente, en een nieuw geluid!’⁵⁷ Minderaa reageert in het februarinummer op een artikel in het *Algemeen Weekblad voor*

⁵² HK 2 (1937), 197-198.

⁵³ HK 2 (1937), 458-459.

⁵⁴ HK 2 (1937), 281-324 (gehele septembernummer).

⁵⁵ HK 2 (1937), 333-342. Eén van de drie is *Die Frage an den Einzelnen* van Martin Buber.

⁵⁶ HK 2 (1937), 77-80. Van Senden en Snethlage waren in deze jaren elkaars grootste opposanten: zij verschillen met name van inzicht rondom de *mythe*, cf. J.W. Boersma, ‘Jacob Leonard Snethlage’, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme V*, Kampen 2001, 477-479.

⁵⁷ HK 2 (1937), 38-40.

Christendom en Cultuur van W.H. van de Pol (1897-1988), waarin deze een ‘onverbloemde oproep tot eenheid der verscheurde christenheid’ formuleert. Minderaa verwijst naar de *Actueel* van Banning in de vorige jaargang waarin Banning op vergelijkbare wijze een dergelijke oproep overnam. Die oproep is met weinig reactie en discussie onbeantwoord gebleven. Zou de poging van Van de Pol hetzelfde lot beschoren blijken te zijn? Minderaa hoopt het niet maar vreest het wel.⁵⁸ Duyvendak beschrijft in het septembernummer de geweldsuitbarsting tussen China en Japan vanaf eind juli 1937. De Japanse agressor baant zich een bloedige weg door China. Duyvendak wijst erop dat de huidige situatie een consequentie is van de Japanse politiek in de laatste tien jaar. Het is een uitzichtloze situatie: Japan zal niet stoppen voordat het geheel Oost-Azië in zijn greep heeft en van een militaire tegenbeweging van China is evenmin veel heilzaams te verwachten.⁵⁹

1938

Ook de derde jaargang van *Het Kouter* telde elf nummers; de maanden juli en augustus werden samengevoegd. Het totale aantal pagina's werd 440. In de derde jaargang zijn 56 artikelen opgenomen, waarvan een meerderheid van negentien in de literaire categorie valt. Er is in 1938 geen thema- of dubbelnummer verschenen. De redactie opent bij aanvang met de mededeling dat Van Senden met ingang van de derde jaargang niet langer deel uitmaakt van de redactie. ‘Reeds geruimen tijd bleek in onderling overleg der redacteuren, dat de waardering van velerlei verschijnselen en stroomingen van dezen tijd bij Dr. Van Senden afweek van die der overige redacteuren.’⁶⁰ Van Senden zelf, vooruitlopend op de ledenvergadering van de Vereniging van Woodbrookers die zijn terugtreden zou moeten bekrachtigen (daar hij namens hen in de redactie zitting nam) had besloten reeds bij ingang van de nieuwe jaargang te stoppen. De redacteuren van *Het Kouter* spreken hun waardering uit voor Van Senden. Zijn afscheid ‘verdriet hen als een noodwendigheid.’

Enige onderwerpen en artikelen

De artikelen van literaire (gedichten, uitgebreide recensies) en culturele aard (artikelen over het kerklied, muziek en toneel) zijn ruim aanwezig in de derde jaargang. Zo worden nieuwe dichtbundels van A. Roland Holst en Marsman besproken en is er een gedicht van J.J. Thomson (1882-1961). Drie artikelen zijn van of gewijd aan de dichter Andreas Glotzbach (1902-1981), die ‘hedendaagse’ bewerkingen maakte van de bijbelboeken Job, Jesaja en Psalmen. Uit zijn bewerking van Job, hoofdstuk 42 (over de bestrijding van een groot monster):

⁵⁸ HK 2 (1937), 75-77.

⁵⁹ HK 2 (1937), 321-324.

⁶⁰ HK 3 (1938), 1. Van Senden ontwikkelde een groeiende sympathie voor het nationaal-socialisme, cf. H. Noordegraaf, ‘Gerhardus Hendricus van Senden’, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme IV*, Kampen 1998, 393-397.

Weerstaat men hem met kracht van wapenstaal,
door bajonet, mortieren en kanonnen
of pantserwagens – 't gas brandt hém niet kaal,
wel 't bloeiend land en 't weerloos lijf der kindren! –
[...] Geen puntgeweer verjaagt hem, kan verminderen
zijn schonkenkracht; de weggeworpen bom,
granaten neergeslingerd uit machines,
hij spot er mee – hij lacht er even om –
doet of er niets gebeurt, of er niets te zien is!⁶¹

Actualiteit en de rubriek Actueel

In toenemende mate verschijnen er artikelen die betrekking hebben op de actuele situatie. C. van Liere schrijft een tweedelij artikel 'Zin en betekenis van het proces Niemöller'.⁶² Martin Niemöller (1892-1984) was als voormalig duikbootcommandant in 1924 predikant geworden. Aanvankelijk stond hij welwillend tegenover de Duitse volksbeweging, maar in 1934 werd hij een centrale figuur in de 'Bekennende Kirche', die zich onverbloemd tegen de erkenning van Hitler en het nationaal-socialisme keerde. In juli 1937 werd hij gearresteerd en een jaar later veroordeeld als 'persoonlijke vijand' (gevangene) van Hitler, waarna hij de oorlogsjaren in een concentratiekamp doorbracht. Van Liere schetst uitgebreid de voorgeschiedenis van toenemende spanning in de kerken onderling en tussen de kerken en de overheid. De verlangde ondertekening van de beruchte ariërparagraaf was het breekpunt voor Niemöller c.s. Na diens arrestatie is de 'Bekennende Kirche' meer en meer gemarginaliseerd. Van Liere onderscheidt verschillende fronten: ten eerste wordt de gehele christelijke levens- en wereldbeschouwing door de ideologen van het derde rijk bestreden, ten tweede de concrete kerken die zich tot de 'Bekennende Kirche' rekenen en ten derde de gevaarlijke vermenging van christendom en nationaal-socialisme die de overige kerken weinig moeite schijnt te kosten.⁶³ In het tweede artikel gaat Van Liere uitvoerig in op deze vermenging, waarna ter afsluiting teksten van Niemöller en Barth met instemming worden geciteerd.⁶⁴

⁶¹ HK 3 (1938), 216.

⁶² HK 3 (1938), 100-113, 143-155. C. van Liere is mij verder niet bekend; getuige het artikel was hij een kenner van Duitsland en de Kerkstrijd; wellicht een journalist.

⁶³ HK 3 (1938), 112-113.

⁶⁴ HK 3 (1938), 152-155.

De rubriek *Actueel* wordt in de derde jaargang tweemaal benut. In het septembernummer door Van Holk, in december door Duyvendak. Beide keren staan zij in het teken van de toenemende oorlogsdreiging. Er wordt in de rubriek (alsmede in diverse artikelen) herhaaldelijk gewezen op het hoge tempo waarmee de actuele ontwikkelingen elkaar opvolgen. Wat men deze maand schrijft is de volgende maand achterhaald. Zo ook in september 1938. Van Holk schrijft in *Actueel* over het 'Tsjecho-slowaaksche conflict': 'Meer dan ooit voelt de redactie in de zwaargespannen weken, die

wij thans doorleven, dat zij, naar aanleiding van dat ‘actuele’, moet trachten van haar saamhorigheid met haar lezerskring te getuigen. Maar dat is tegelijkertijd reusachtig moeilijk. Zal men de feiten zelve bespiegelen? Maar die worden in een handomdraaien door nieuwe feiten achterhaald!’⁶⁵ In de zomer van 1938 kondigde Hitler de annexatie van Sudeten-Duitsland aan, sinds Versailles grondgebied van Tsjecho-Slowakije. In de maanden die hierop volgden zetten Engeland en Duitsland alle zeilen bij om tot een diplomatieke oplossing te komen. Men bleek bereid om in deze kwestie niet in te grijpen in de hoop hiermee de agressie te stillen. Op 30 september werd een akkoord gesloten en kopten ook in Nederland de kranten hoopvol. Zo het *Algemeen Handelsblad*: ‘Europeesche vrede verzekerd door accoord van München’, waaronder een foto van een handenschuddende Hitler en de Engelse premier Chamberlain.⁶⁶

Reeds in het volgende nummer van *Het Kouter* schrijft Minder-aa het artikel ‘Versomberde vreugde’, waarin wordt benadrukt dat de praktijk van de diplomatieke oplossing riskant en naar verluidt gewelddadig uitpakt.⁶⁷

In het decembernummer schrijft Duyvendak in *Actueel* over een andere schrijnende kwestie. De Nederlandse regering had besloten de grenzen niet op ruimhartige wijze open te stellen voor Joden die Duitsland wilden verlaten. Op een scherpe en cynische manier wijst Duyvendak op de breuk die dit betekent met de ‘grootse traditie’ van de Nederlandse gastvrijheid voor uit hun land verjaagde mensen. Vervolgens gaat hij op zeer praktische wijze in op de geuite bezwaren die vooral van economische aard zijn. Het zou de overheid één gulden vijftig per dag per persoon kosten, hetgeen te veel was. Volgens Duyvendak moet deze raming drastisch omlaag en bovendien, door gezamenlijke inspanning is ook dat wel op te brengen. Het is uiteindelijk de verzaking van de ‘evangelische opdracht’.⁶⁸

1939

De vierde jaargang telt 456 pagina’s: een kleine toename ten opzichte van de voorgaande jaargang, terwijl dit aantal is verdeeld over tien aparte afleveringen (tegenover elf afleveringen in de voorgaande drie jaargangen). In augustus verscheen er, zoals inmiddels gebruikelijk, geen *Kouter*, terwijl er een dubbelnummer verscheen voor de maanden september en oktober, getiteld *De huidige situatie in Europa*.⁶⁹ Het totale aantal artikelen is 57, waarvan er negen verschenen in het dubbelnummer. Er zijn in de vierde jaargang 34 boeken besproken. Het tweede redactionele artikel bij de aanvang van de vierde jaargang is, evenals in de voorgaande jaargangen,

⁶⁵ HK 3 (1938), 284-285.

⁶⁶ *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1938, voorpagina.

⁶⁷ HK 3 (1938), 330-336.

⁶⁸ HK 3 (1938), 413-416.

⁶⁹ HK 4 (1939), 241. Hier wordt (in juli) het dubbelnummer aangekondigd. Het dubbelnummer zelf (HK 4 (1939), 281-380) telt 100 pagina’s en is daarmee het enige *echte* dubbelnummer in de zes jaargangen.

getiteld 'Uit de werkplaats'. Hierin blikte de redactiesecretaris Minderaa op kritische wijze terug en vooruit. Hij veronderstelt dat de lezers, naast mogelijke waardering, de tekortkomingen die de voorgaande jaargang vertoonde evenals de redactie zullen betreuren. De eisen die gelden voor artikelen in *Het Kouter* worden nog eens opgenoemd. Er wordt een lijst afgedrukt met aangekondigde en toegezegde artikelen voor de komende jaargang.⁷⁰ Minderaa schrijft verder:

[...] Bij den aanvang van een nieuwen jaargang vervullen ons gemengde gevoelens. Eenerzijds de beklemmende gedachte, dat het wel heel moeilijk is in een crisistijd als de onze zuiver, helder en eerlijk leiding te geven aan de lezers. Anderzijds ook vertrouwen. Dit berust bovenal op den geestelijken achtergrond, waaruit ons tijdschrift leven wil.⁷¹

Actualiteit en de rubriek Actueel

Het meest in het oog springt de rol die de actualiteit opeist in de vierde jaargang. Het dubbelnummer speelt hierin uiteraard een belangrijke rol. Diverse artikelen met een in beginsel historisch thema worden naast actuele situaties geplaatst. Zo schrijft G. Andreae een artikel getiteld 'De geschiedenis van thans en van voor vier eeuwen', waarin hij een parallel trekt tussen Thomas More en Martin Niemöller. Andreae geeft van beiden een biografische schets en beschrijft hoe beiden door standvastigheid in het gevang geraakten. Twee zeer verschillende personen, gescheiden door vier eeuwen. Beiden symboliseren echter ook een kenterend getij: 'De wereld vraagt thans om geestelijke vernieuwing en tracht door geestelijke herbewapening tot een duurzame vrede te komen. Zoals in de tijd van Thomas More het dictatorschap de ontluiking van een nieuwe tijd, door de geest van een Erasmus en More ingeluid, tegenhield, zo zal thans het nationaal-socialisme de geestelijke vernieuwing remmen. Laat ons hopen, dat uit de strijd, uit het verweer tegen die beweging, een geesteshouding mag geboren worden, die de mensheid zozeer behoeft.'⁷² Van Holk kijkt in het juninummer vooruit naar de 150e viering van de val van de Bastille op 14 juli 1789. Na een historisch exposé zet Van Holk het belang van de herdenking ook voor Nederlanders uiteen. Zeker, de revolutie was gewelddadig, maar de beginselen waarvoor gestreden werd zijn bijna gemeengoed: 'In onzen tijd zal zelfs een verstokt antirevolutionair niet willen tegenspreken, vermoed ik, dat het 'ancien régime' zijn ondergang verdiend had.' De parallel naar het heden heeft, verrassend, niet zozeer betrekking op Duitsland, maar op de nieuwe verspilzucht: 'Wat is er zinneloozer dan zoo'n Londensche 'Underground' die 4 x op 'n dag, ieder etmaal, maand aan

⁷⁰ HK 4 (1939), 3. Deze lijst telt negentien artikelen, waarvan er in de vierde jaargang slechts acht zijn verschenen. Een aantal artikelen verscheen alsnog in de vijfde jaargang.

⁷¹ HK 4 (1939), 2-3.

⁷² HK 4 (1939), 55-62.

maand, de jaren door, honderdduizenden mensen heen-en-weer voert [...]. Revolutie slaat dat alles voor 'n tijdje tot gruis.'⁷³

De rubriek *Actueel* wordt echter maar driemaal benut. Banning schrijft in het februarinummer onder de titel 'Heilige plaatsen...' over drie bijzondere boeken die hij ontvangen heeft. Dit zijn *Briefe aus dem Gefängnis* van Thomas More, *Brieven uit de gevangenis* van Rosa Luxemburg, een in 1919 in Berlijn vermoorde communiste, en *En zij loofden God*, een verzameling getuigenissen van predikanten in het huidige Duitsland. De drie boeken hebben gemeen dat zij geschreven zijn vanuit een situatie van onvrijheid, maar getuigen van 'de vrije ziel': 'Opnieuw wordt de werkelijkheid van het rijk der ziel bewezen, dwars tegen alle tastbaar realisme in'.⁷⁴ De Graaf wijdt een *Actueel* in het aprilnummer aan het bezoek van Karl Barth aan Nederland in maart 1938. Barth werd vergezeld door politie en mocht (in Nederland!) niet openlijk ingaan op politieke vragen.⁷⁵ De Graaf verbaast zich op ironische wijze over de ophef die het bezoek veroorzaakte: 'Wat deed de politie daar? Want Barth beleedigde alleen de satan en Schleiermacher, maar geen vreemde staatshoofden. En de felste exclamaties, waarbij de politie wellicht een associatie voelde bovenkomen met politieke agitators, bleken niets te bevatten dan hoogst abstracte en formeele kwesties, waarover het alleen den theoloog gegeven is zich op te winden.' Verder roemt De Graaf weliswaar Barths stellingname tegen het nazi-regime, maar hekelt zijn motieven. Zo laat diens theologie het niet toe om reeds op basis van humane en algemeen-menselijke gronden het antisemitisme te verwerpen: zij wordt verworpen omdat het de 'zonde tegen de Heilige Geest' is. Er mag geen verbinding zijn tussen christendom en democratie, maar dictatuur moet wel ontmaskerd worden als 'de Antichrist'. De Graaf vindt Barth een zonderling.⁷⁶ In de laatste *Actueel*, dat in juli verscheen wijst (wederom) Banning in het julinummer op een aantal brochures, vergelijkbaar met die van het Comité van Waakzaamheid, van veelal Duitse auteurs, verschenen in Stockholm. Ook Huizinga heeft op verzoek een brochure geschreven over 'De mens en de cultuur'. De reeks wordt volgens Banning verbonden door '– als ik het wel zie – een religieus universalistisch humanisme, waaraan wij ons wezenlijk verwant voelen, ook al nemen wij niet alles wat hier geboden wordt voor onze rekening.'⁷⁷

Bijzonderheden

Nadat in het juninummer het speciale dubbelnummer *De huidige situatie in Europa* voor september en oktober was aangekondigd, brak op 1 september 1939 met de inval van Duitsland in Polen de oorlog uit. De redactie schreef bij verschijning een nieuw voor-

⁷³ HK 4 (1939), 209-215.

⁷⁴ HK 4 (1939), 63-65.

⁷⁵ Over dit bezoek: E. Busch, *Karl Barth*, Nijkerk 1978, 263-264.

⁷⁶ HK 4 (1939), 156-158.

⁷⁷ HK 4 (1939), 272-273.

woord met daarin de constatering dat diverse bijdragen, reeds geschreven vóór deze nieuwste ontwikkelingen, door de feiten achterhaald waren; deze waren in allerijl voor zover mogelijk aangepast. 'De redactie hoopt dat niettemin de overweging van het geschrevene den lezer helpen kan voor zichzelf klaarheid te verwerven.'⁷⁸ Artikelen werden geschreven door de redacteurs Baelde, Banning, Beerling, Duyvendak, Van Holk en Minderaa, W. Verkade (jurist) en Paul Tillich (1886-1965). De laatste een reeds toen bekende theoloog, sinds 1933 hoogleraar in New York, schreef op verzoek van *Het Kouter* een artikel getiteld 'De situatie van Europa: religie en christendom'. Hierin plaatste Tillich het 'universele' christendom vooral tegenover het 'religieus nationalisme' zoals dat in Duitsland opgeld deed (overigens sinds de Middeleeuwen). Hij beëindigde het artikel met vijf hoopvolle opdrachten waarvoor het christendom gesteld was, wilde het een bijdrage leveren aan de noodzakelijke cultuuromslag.⁷⁹

1940

De vijfde jaargang, verschenen in wat het eerste oorlogsjaar zou worden, telt 384 pagina's, verdeeld over elf afleveringen. Na de eerste twee afleveringen verschijnt *Het Kouter* met tien pagina's minder. Dit zou zo blijven tot de laatste afleveringen in 1941. In de vijfde jaargang zijn de maanden mei en juni samengevoegd in één aflevering. Dit houdt verband met het uitbreken van de oorlog begin mei: dit dubbelnummer moet medio juni zijn verschenen.⁸⁰ De vijfde jaargang telt 47 artikelen en 22 boekbesprekingen.

⁷⁸ HK 4 (1939), 281.

⁷⁹ HK 4 (1939), 325-337.

⁸⁰ HK 5 (1940), 153-184. Aan de binnenzijde van de kaft van het dubbelnummer staat: 'Mededeeling der Redactie. Het Mei-nummer van *Het Kouter* was in voorbereiding toen de oorlog uitbrak [...].'

⁸¹ HK 5 (1940), 1. Van de voorgenomen enquête wordt niets meer vernomen.

⁸² HK 5 (1940), 124-131. Huizinga en Duyvendak kenden elkaar als hoogleraar aan de Leidse Universiteit.

De redactie koestert bij aanvang twee voornemens: ten eerste een serie artikelen over godsdienstige onderwerpen te verzorgen en ten tweede een enquête te houden over de vraag: 'waaruit leeft gij in dezen tijd?' Ter besluit wordt betekenisvol geschreven: 'wij wenschen onze lezers bij dezen voor dit jaar zooveel goeds toe, als men redelijkerwijs verwachten mag.'⁸¹

Enige onderwerpen en artikelen

Tot de opvallende auteurs in de vijfde jaargang behoren tevens J. Huizinga en H.J. Pos. Huizinga schrijft in het artikel 'Historische grootheid – een overpeinzing' over de Britse essayist en historicus Thomas Carlyle (1795-1881). Boven het artikel staat 'Aan J.J.L. Duyvendak ter inlossing van een belofte'.⁸² H.J. Pos (1898-1955), in deze jaren hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en voorzitter van het *Comité van Waakzaamheid*, schrijft het artikel 'Antieke moraal als erfenis', het tweede *Kouter*-artikel dat verscheen in oorlogstijd. Pos opent met: 'Vanuit de tegenwoordige verwarring terugzien naar het grote, door de Grie-

ken ingeluide begin en zich herbezinnen op de grondslagen door hen gelegd, is nodig, teneinde zich bewust te worden van wat ons scheidt van dat begin, wat de mensheid, voortgaande, gewonnen én verloren heeft.⁸³

Opnieuw is de literaire categorie ruim vertegenwoordigd. In totaal telt de vijfde jaargang dertien bijdragen die bestaan uit één of meerdere gedichten. Nadat in de vierde jaargang een bijdrage stond van M.H. van der Zeyde zijn er in het aprilnummer van de vijfde jaargang enkele verzen van Ida Gerhardt opgenomen.⁸⁴ Ook Marsman publiceert een gedicht, in het maartnummer, getiteld 'Na den val'. In het augustusnummer ziet Minderaa zich voor de tragische opdracht geplaatst deze dichter te moeten gedenken, omdat Marsman in een poging naar Engeland te vluchten op 40-jarige leeftijd is omgekomen. Marsman stond Minderaa en (zijns inziens) ook de lezers van *Het Kouter* nader dan Ter Braak en Du Perron, die beide in de afgelopen maanden eveneens op tragische wijze de dood vonden, vooral daar Marsman diverse malen een bijdrage aan *Het Kouter* had geleverd en Minderaa hem persoonlijk gekend had.⁸⁵ Aan het voornemen van de redactie om een reeks artikelen met godsdienstige onderwerpen aan te bieden, wordt vooral door Van Holk gevolg gegeven. Wellicht was het zijn eigen idee. Hij schrijft uitgebreide artikelen over 'De dood', 'Het offer' en 'Genade'.⁸⁶

Actualiteit en de rubriek Actueel

Tweemaal wordt er een *Actueel* geschreven in de vijfde jaargang. Minderaa staat in het februarinummer stil bij een artikel in *De Stem*, waarin een vijftal bijdragen stonden van P.E.N., een Europees forum van schrijvers en dichters. Het betreft brieven, noodkreten en manifesten uit Polen, Engeland en Frankrijk met betrekking tot de oorlogsdreiging en reacties daarop uit Nederland. De meningen zijn verdeeld: bestaan dergelijke initiatieven uit naïef idealisme of hebben zij wel degelijk betekenis? Volgens Minderaa moet de waarde van een overtuiging die 'boven de feiten uitgaat, van geweten en geloof, niet onderschat worden'. Het schrijversinitiatief verdient aller steun en medewerking, vooral van hen in de 'intellectuele beroepen'.⁸⁷ Beerling schrijft in het maartnummer over een boekje van H. Kraemer (1888-1965) over het Wilhelmus, verschenen in een reeks *Tijdwoorden* van uitgeverij Callenbach. Wat Kraemer over het Wilhelmus schrijft, 'behoort zeker tot het beste, meest overtuigende en overtuigende dat er ooit over het [Wilhelmus] is neergeschreven.' Kraemer signaleert dat het Wilhelmus veel van zijn betekenis lijkt te hebben verloren. Het is geen eenvoudig, nationalistisch volkslied, maar een getuigenis in

⁸³ HK 5 (1940), 161-168. In het najaar van 1940 werd H.J. Pos gearresteerd: hij heeft de verdere oorlogsjaren in gevangenschap doorgebracht (Buchenwald).

⁸⁴ HK 5 (1940), 132-133.

⁸⁵ HK 5 (1940), 244-248.

⁸⁶ HK 5 (1940), 3-13; 41-50; 153-292.

⁸⁷ HK 5 (1940), 71-74.

tijden van nood. Dit is volgens Beerling uiterst actueel: 'Eerst het thans levende geslacht heeft weer het twijfelachtige voorrecht van wellicht geplaatst te worden voor een verpletterend-benarde nationale situatie als waaruit het Wilhelmus geboren werd en waaruit het *herboren* kan worden.'⁸⁸

Bijzonderheden

Op 16 april was de vierde aflevering van *Het Kouter* verschenen. Van de vier artikelen handelden er twee over de oorlogsdreiging. Banning schrijft over 'Opvoeding tot eenzaamheid': 'Er is ook in mij, als in ieder mens, zorg en angst voor de toekomst. Tsjecho-Slowakije, Polen, Finland, Denemarken, Noorwegen hebben diepe indruk gemaakt, en nog lang niet zijn de demonen van deze tijd aan banden gelegd, nog lang niet is de lawine uitgeraasd.' Men moet zich voorbereiden op lijden en eenzaamheid. Beerling betoogt in een uitgebreid artikel 'Duitsland en het Westen' dat Duitsland een Europees probleem is: wij dragen allen schuld (Versailles) en zullen moeten veranderen. 'Daaraan zal de vrede van straks niets veranderen.'⁸⁹ Twee van de vijf recensies behandelen boeken van P. Geyl en Huizinga met opinies over de dreigende situatie.

Op 10 mei viel Duitsland Nederland binnen, dat na een week capituleerde. *Het Kouter* verscheen als gezegd eerst medio juni. Van Holk schrijft het eerste artikel, 'Wat nu?':

⁸⁸ HK 5 (1940), 113-115.

⁸⁹ HK 5 (1940), 117-121 (Banning); 139-149 (Beerling).

⁹⁰ HK 5 (1940), 153-160.

⁹¹ De gebonden jaargangen verschillen op dit punt. Het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek Leiden telt 244 pagina's (tot en met de zevende aflevering): een exemplaar uit een privé-collectie tot mijn beschikking telt 308 pagina's (tot en met de laatste aflevering in oktober). Zowel de catalogus van de UB als van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag vermelden onterecht bij de zesde jaargang de afleveringen 1-12 (*december*), als zouden zij meer in huis hebben dan in 1941 verschenen is.

'Nu Het Kouter voor het eerst weer verschijnt na het uitbreken van de oorlog, voelt de Redactie de behoefte, om allereerst een hartelijken groet aan de lezers te zenden, en als het ware een oogenblik hun aandachtige stilte op te roepen voor de gedachtenis aan hen, die gevallen zijn in den strijd – en van inkeer tot den Grond van alle gebeuren, om voor Hem stil te zijn. Wij weten niet, hoe in de thans zoo gewijzigde omstandigheden de toekomst van ons tijdschrift zal zijn; maar wij willen trachten ons geestelijk bezit op zoo zuiver mogelijke wijze te behoeden en verder te geven. Wij willen ons zelf blijven, maar open staan voor de veranderde problemen in een veranderde situatie.' En ter afsluiting: 'Laat ons trachten hoopvolle mensen te zijn, die den Droom weten te koesteren, welke de onzekerheid en donkerheid doorlicht met zijn zuivere stille stralen.'⁹⁰

1941

De zesde en laatste jaargang van *Het Kouter* is incompleet geëindigd. Er zijn negen afleveringen verschenen. Het aantal pagina's varieert, maar kent een gemiddelde van 30 per aflevering. Het totaal is 308.⁹¹ De zesde jaargang telt 33 artikelen en 17 boekbe-

sprekingen. De abonnementsprijs steeg met een kwartje naar vijf gulden vijfenzeventig. Voor de maanden juli en augustus verscheen er een dubbelnummer. In oktober verscheen de laatste aflevering. In een aan de abonnees verzonden schrijven, gedateerd: november 1941, deelt de redactie bij monde van Van Holk en Baelde het volgende mee:

Aan onze abonné's.

Wij ontvingen bericht van het Rijksbureau voor de Grafische Industrie, 'in opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, en in verband met de papierschaarschte', dat ten behoeve van 'Het Kouter' geen papier meer zal worden geleverd, ja zelfs dat papier uit voorraad door onzen drukker niet meer verwerkt mag worden. Gij begrijpt welke gevoelens ons vervullen; anderzijds hebben wij het vaste vertrouwen, dat de beginselen en normen waarvoor wij naar beste krachten hebben gestaan, in de harten van al onze lezers geworteld zijn om 'Het Kouter' te kunnen ontberen! [...]

Wanneer wederom betere tijden voor het papier zullen zijn aangebroken, zult gij, daarvan zijn wij overtuigd, U weer scharen in onzen lezerskring.⁹²

Slechts eenmaal richt de redactie zich in de zesde jaargang tot de lezers en wel bij aanvang. Baelde schrijft dat de redactie en de betrokken partijen (Barchem-beweging, C.C.) in het najaar van 1940 zich hebben bezonnen over *Het Kouter* in deze tijd van bezetting, met als conclusie: 'Ja, Het Kouter heeft ook in de afgelopen maanden zijn bestaansrecht bewezen, het gaf en was iets waardevols.' Wat kan *Het Kouter* in dit nieuwe jaar betekenen? Baelde schrijft:

Waardemeter voor Het Kouter (en niet daarvoor alleen!) zal zijn de *wijze waarop het zwijgt* – over al die onderwerpen welke in bezettingstijd zich nu eenmaal moeilijk voor bespreking leenen.' Geen zwijgen uit wrok of gelatenheid, 'voor dat negativisme wil de Redactie ook haar lezers naar krachten helpen bewaren.' Hoe dan wel? 'Door met zoveel mogelijk vastheid en innerlijke rust en aanstekelijke moed te spreken over datgene, wat, gelegen buiten de politieke, maatschappelijke en geestelijke problematiek van den dag, nochtans centraal is voor den opbouw van ons leven, hier en nu.' Deze houding leidt tot drie voornemens van de redactie. Ten eerste wil zij de 'godsdienstige en humanistische tradities' levend houden. Ten tweede zal zij, meer nog dan voorheen, pogen de lezers 'zoo direct mogelijk aan te spreken'. Ten derde hoopt de redactie de lezers 'bladzijden van schoonheid' aan te bieden: aandacht

⁹² Los verstuurd mededeling, geplakt in de zesde jaargang uit een privé-collectie.

voor de verschillende gebieden van de kunst. Baelde besluit: ‘Zoo gaan wij dan den jaargang 1941 openen, zonder de illusie van een zéker perspectief [...] maar niettemin: in geloof en solidariteit, in gebondenheid aan onaantastbare waarden.’⁹³

Enige onderwerpen en artikelen

Aan het voornemen van de redactie om de lezers ‘bladzijden van schoonheid’ aan te bieden wordt invulling gegeven. De voornoemde artikelen zijn hier voorbeelden van. In de zesde jaargang zijn er eigenlijk nog maar twee categorieën artikelen: ‘Literatuur en cultuur’ enerzijds en ‘Theologie’ anderzijds.⁹⁴ Ook het andere voornemen, schrijven op een directe manier, wordt vormgegeven, zoals door Banning in ‘Het onaantastbare’, Baelde in ‘Waarheid, persoonlijkheid, geloof’, Poortman in ‘Christelijke bereidheid’ en Van Holk in ‘Het kruis’. Er is een aantal betogen zoals van W. Schermerhorn (‘Leiding’), Smits (‘Geloof en gemeenschap’) en De Vos (‘Idealisme en Christendom’) waarin naast of na de besproken thematiek niet alleen een parallel naar de actualiteit maar ook zeker naar de kerkelijke of persoonlijke situatie wordt getrokken. Zo schrijft Smits tot besluit van zijn artikel:

Misschien dat in deze tijd dan ook nergens dieper de gemeenschaps-vormende kracht van het geloof openbaar wordt dan in de geestelijke houding van mensen die (met de Beginsel-verklaring van het vrijzinnig Protestantisme) aldus van hun toekomstgeloof getuigen: ‘Levend uit de kracht Gods, die onze harten verandert, geloven wij dat de mensenwereld de heerlijkheid van het Godsrijk openbaren zal [...]’.⁹⁵

Actualiteit en de rubriek Actueel

De redactie heeft de woorden van Baelde bij aanvang van de jaargang serieus genomen door te zwijgen over de actualiteit, anders dan in verwijzingen naar ‘deze donkere nacht’, ‘onze huidige tijd van crisis’ etc. De rubriek *Actueel* is stilzwijgend opgeschort.

Het Kouter – Vrijzinnig tijdschrift in jaren van crisis / Evaluatieve terugblik

Tot besluit een beschouwing over de vraag op welke wijze *Het Kouter*, als vrijzinnig protestants tijdschrift gericht op religie en cultuur, te plaatsen is in de context van het debat onder intellectuelen in de jaren van zijn verschijnen, omtrent de opvatting dat Nederland (en Europa, wellicht het gehele bestaan) zich in de *crisis* bevond. Welke positie nam *Het Kouter* in dit debat in? Aan de hand van twee artikelen wordt deze vraag belicht.

⁹³ HK 6 (1941), 1-2.

⁹⁴ Twaalf maal literatuur, veertien maal theologie.

⁹⁵ HK 6 (1941), 173.

Vrijzinnig protestant

Het vrijzinnig protestantisme beleefde in het interbellum een bloeitijd. Als onderdeel van de verzuilde maatschappij was de beweging sterk georganiseerd. De Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme bundelde de over verschillende (protestantse) kerkgenootschappen verspreide vrijzinnige stromingen. De V.P.R.O., de Jeugdcentrale en de Studentenbond zorgden, samen met tijdschriften als *De Smidse* en later *Het Kouter*, voor verdere ontwikkeling en groei van de beweging. De Vereniging van Woodbrookers vervulde een belangrijke, vormende rol in de ontwikkeling en ontmoeting van velen. Tegelijkertijd week het vrijzinnig protestantisme op een belangrijk punt sterk af van andere verzuilde volksdelen en is het de vraag of het wel een 'zuil' mag heten. Sterk verankerd in haar theologie en opvattingen zat immers de overtuiging dat het christendom, tezamen met een humanistische mensvisie, een opbouwende en algemene kracht was voor de gehele samenleving. Een belangrijke consequentie hiervan was dat men zich in de publieke ruimte niet richtte naar confessionele groepering, maar de persoonlijke religieuze inspiratie vertaalde naar algemeen maatschappelijk belang. Dezelfde houding bepaalde de doorgaans positieve beoordeling van kunst en cultuur, die vervolgens naar algemene (en geen confessionele) maatstaven plaatsvond.

De identiteit van Het Kouter: vrijzinnig protestants en intellectueel

De oorsprong van *Het Kouter* lag in de kring van de Vereniging van Woodbrookers en de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme, beide onderdeel van de vrijzinnig protestantse beweging. Toch heeft het tijdschrift zichzelf in beginsel niet willen verbinden aan een kerkelijke denominatie of richting. De redactionele verantwoording spreekt bijna voortdurend in algemene termen over de bedoeling en 'missie' die het tijdschrift wilde hebben voor de gehele maatschappij. Slechts in de eerste jaargang wordt de historische verbondenheid met het specifiek vrijzinnig protestantisme aangegeven. In de praktijk zal het tijdschrift, met een lezerskring van 'tegen de duizend' in 1937, in kringen van vooral hoogopgeleide vrijzinnig protestanten ontvangen zijn. De kerkelijke en theologische positie wordt duidelijk uit het *niet* expliciet vermelden van confessionele kleur en voorkeur alsmede uit de nadruk op en aanwezigheid van artikelen over kunst, literatuur en cultuur. In de positief geformuleerde openheid richting de algemene cultuur, verankerd in de theologische noties van 'voortgaande openbaring', onderscheidde het vrijzinnig protestantisme zich van de andere christelijke stromingen.

Het Kouter was een intellectueel tijdschrift, een product van aca-

demici van zeer uiteenlopende expertise. Er was veel ruimte voor engagement, poëzie en literatuur, opinie en exposés over uiteenlopende onderwerpen. Aan een 'Kouterartikel' werden echter wel eisen gesteld: het mocht niet louter beschrijvend zijn maar moest tot de 'grondvragen' doordringen. Dit mocht in geen geval ten koste gaan van de leesbaarheid. De toon mocht niet alleen negatief zijn, maar moest uitzicht houden én bieden op een 'positief ideaal'.⁹⁶

Het niveau van de ingezonden artikelen werd kritisch beoordeeld, maar nog meer kritiek uitte de redactie in haar eigen richting. Vrijwel iedere jaargang zet in met een onderkenning van het tekortschieten in het nastreven van het zelfgestelde ideaal. De beoogde breedte in onderwerpen en geestelijke achtergrond van de auteurs wordt niet gehaald; de informerende en oriënterende artikelen met een overzicht van recente literatuur op een bepaald vakgebied blijven veelal achterwege; de cultuurijsden zouden dikwijls expliciet verwoord kunnen worden. Wanneer men de bereikte breedte in auteurs en onderwerpen nu onder ogen ziet, lijkt deze kritiek meer te zeggen over het zelfrelativerende maar ook ijverige karakter van de redactie dan over het al dan niet realiseren van haar streven.

De onafhankelijkheid van *Het Kouter* zoals vermeld in de ondertitel betreft ook de politieke positionering. De veelal gedeelde vrijzinnig protestantse positie leverde geen gedeelde politieke overtuiging op; de verschillen in opvatting konden groot zijn. Wel was er, uitzonderingen daargelaten, de eenheid die ook naar voren kwam in de bewegingen van Eenheid door Democratie en het Comité van Waakzaamheid: nazisme en fascisme als bedreiging van humaniteit en democratie moesten met vereende krachten worden bestreden.⁹⁷ Dit was ook onderdeel van de redactionele doelstelling.⁹⁸ De artikelen en bijdragen van mensen als Banning, Roland Holst – Van der Schalk, E.C. Knappert, A.R. de Jong en M.J.A. Moltzer geven aan dat *Het Kouter* voldoende ruimte bood voor religieus-socialistisch gedachtegoed. Tegelijkertijd vervulde *Het Kouter* voor Banning niet de rol van het religieus-socialistische tijdschrift *Tijd en Taak*; zijn artikelen in *Het Kouter* zijn veeleer intellectueel, reflectief of meditatief.⁹⁹

Het tijdschrift wilde bovenal actueel zijn. Het moest relevante en geen vrijblijvende opinie bevatten die gericht was op het beoordelen van de actualiteit. Niet op de manier waarop men zich liet meeslepen door de waan van de dag: de verankering in het christelijk en humanistisch erfgoed zou dit voorkomen. *Het Kouter* wilde leiding geven op basis van helder inzicht en zuivere motieven.¹⁰⁰ In de tweede jaargang worden drie kenmerken van het beoogde

⁹⁶ HK 2 (1937), 2-6.

⁹⁷ In artikelen van R. Baelde, 'Verantwoordelijkheid van Partij en Kiezer' (HK 2 (1937), 134-140) en A.R. de Jong, 'Het Andere – een getuigenis' (HK 2 (1937), 98-105) wordt dit krachtig verwoord.

⁹⁸ HK 2 (1937), 2.

⁹⁹ W. Bouwman, 'Tijd en Taak, blad voor Bannings idealen', in: G. Harinck, D.Th. Kuiper (red.), *Andershalve eeuw protestantse periodieke pers*, Zoetermeer 1999, 108-134.

¹⁰⁰ HK 1 (1936), 1-5; HK 2 (1937), 1-6.

leiding geven genoemd: een principieel getuigenis afleggen, een brede oriëntatie bieden en het voortouw nemen in het beoordelen en waarderen van (vooral) de actualiteit. De rubriek *Actueel* stelde de redactie in staat om direct te reageren op gebeurtenissen, personen en ander nieuws buiten de vorm van artikel om. Het werd door de redactie zelf als eerste betreurd wanneer dit niet zo vaak als beoogd gebeurde.

Crisisbewust maar niet pessimistisch

De bewuste, zelfkritische, intellectuele en vrijzinnige positie van *Het Kouter* maakte het tijdschrift tot een scherp en helder beschouwer van de maatschappelijke ontwikkelingen. De vrijzinnig protestantse intellectuelen die aan *Het Kouter* verbonden waren, behoorden deels tot hen die reeds in een vroeg stadium waarschuwden voor de gevaren en tendensen van het opkomend nationaalsocialisme, en ook in *Het Kouter* zetten zij deze ‘profetische’ rol voort. Diverse bijdragen in de rubriek *Actueel* zijn hieraan gewijd. De crisis werd zeer concreet in de periode na 10 mei 1940. Dit heeft nadien het karakter van *Het Kouter* bepaald, zij het binnen de vorm en norm van een degelijk en intellectueel tijdschrift.

De crisis en de intellectuele beschouwing daarvan in *Het Kouter* zorgden voor een conflict tussen enerzijds een optimistische antropologie en anderzijds de realiteit van de crisis. Het vrijzinnig protestantisme koesterde ten diepste een optimistische, positieve waardering van de cultuur als ‘werkplaats van de Geest’. De basis van maatschappij en cultuur werd mede gestut door het vertrouwen dat de mens door God in staat is gesteld om een goede samenleving op te bouwen. Ook wanneer de alledaagse werkelijkheid hiermee niet in overeenstemming was (zoals reeds de Industriële Revolutie liet zien), vertaalde dit vertrouwen zich naar ideaal en activiteit. Zo optimistisch als de vrijzinnigheid door Verlichting en wetenschap was in de negentiende eeuw, was men niet meer. Maar mede door de ‘neo-romantiek’ van de jaren ’20, waarvan ook de Vereniging van Woodbrookers elementen in zich droeg evenals de bekende zomerkampen van de VCJB, had de vrijzinnig protestantse beweging ook aan het einde van de jaren ’30 nog een optimistische onderstroom. Deze onderstroom komt ook in *Het Kouter* aan de oppervlakte, wanneer men zich, met het oog op de zorgelijke actuele ontwikkelingen, rekenschap moest geven van de diepere vraagstukken achter de actualiteit. Een voorbeeld hiervan is een artikel van P. Smits (1906-2002) getiteld ‘Christendom en cultuur’ in de derde jaargang. Smits was in deze jaren predikant in Eindhoven. Het artikel begint met de constatering dat juist het basale vertrouwen in de in God zelf verankerde samenhang tussen christendom

en cultuur meer en meer onder druk komt te staan:

Terwijl het vraagstuk van de principieele verhouding van Christendom en cultuur al eeuwen oud is, heeft deze vraag thans het gewicht van een onmiddellijk levensbelang door de ontstellende mate waarin de christelijke levenswaarden steeds meer uit de moderne Europeesche cultuurwereld verdrongen dreigen te worden.¹⁰¹

Vervolgens besteedt de auteur enkele pagina's aan het analyseren van deze ontwikkeling, waaraan secularisatie, kapitalisme, teloorgang der intellectuele elite en de zich terugtrekkende kerk gezamenlijk schuldig zijn. Geheel Europa heeft, 'gemeten aan de maatstaven van het Evangelie, een enorme schuld op zich geladen.'¹⁰² Daarmee is echter niet alles gezegd. Hoopvol stelt hij de vraag:

Zijn er aanwijzingen dat het Christendom de beheerschende en regenererende kracht, de cultuurdominante voor onze cultuur opnieuw kan worden? En langs welke wegen kunnen wij hieraan meewerken, juist als intellectueelen vanuit onze bevoorrechte maatschappelijke en geestelijke positie?¹⁰³

En ja, die aanwijzingen waren er. Smits vervolgt: 'Als teekenen dat het Evangelie nog weer opnieuw de springader, de innerlijke drijfkracht van onze Europeesche cultuur kan worden [...] mogen wij thans met vreugde de volgende verschijnselen begroeten:' waarna een opsomming volgt van ten eerste de kerk zelf, ondanks de ogenschijnlijke dorheid. De oecumene wordt tegengewerkt maar zal de boventoon gaan voeren. De Duitse kerkstrijd geeft aan dat de kerk nog steeds de Geest bezit die mensen krachtig maakt. Het kerkelijk jeugdwerk floreert. Ten tweede schijnt het Smits toe dat de cultuurcrisis een nieuwe belangstelling voor geestelijke vragen en het christendom wekt onder intellectuelen. Ten derde zorgt het religieus-socialisme eveneens voor belangstelling in bijbel en christendom, na decennialange afkeer vanwege de houding van de kerk, onder arbeiders.

In de 'worsteling om geestelijke cultuurvernieuwing' wordt de lezers van *Het Kouter* vooral het volgende gevraagd: een 'ge-loovig-realistische' houding. Gelovig omdat men zich op die wijze schaart achter de geestelijke ruggengraat van de westerse cultuur en realistisch omdat men 'niet weemoedig moet terugzien naar cultuurperioden van simpeler, gemoedelijker, persoonlijker structuur.'¹⁰⁴ Ook is nodig 'de oprechte wil tot volkseenheid'. Alleen in gezamenlijkheid kan met het hoofd bieden aan bedreigingen.

¹⁰¹ HK 3 (1938), 286.

¹⁰² HK 3 (1938), 293.

¹⁰³ HK 3 (1938), 294.

¹⁰⁴ HK 3 (1938), 297.

Tevens moet men, als groep en individueel, meehelpen aan het ten positieve beïnvloeden van de publieke opinie, ‘die thans zoo ontzaglijk vergrofd is’. Ter afsluiting noemt Smits het belangrijkste dat de lezer gevraagd wordt:

Verantwoordelijkheidsbesef voor en verontrusting over den gang der cultuur, maar vooral trouw en toewijding bij onzen arbeid voor geestelijke regeneratie. Wij weten in onze religieuze binding, dat alles wat wij in deze tijden eerlijk en offerend helpen dragen, ook gedragen *wordt*.¹⁰⁵

In de laatste aflevering van *Het Kouter* van oktober 1941, staat een artikel van H. de Vos (1896-1980), ‘Idealisme en christendom’. Het stuk begint met de constatering dat het idealisme lijkt te hebben afgedaan: ‘In de filosofie is het al realisme en existentie wat de klok slaat. Theologen hebben bergen werk verzet om met succes aan te tonen dat er een breede kloof gaapt tussen idealisme en Christendom, zo er al niet van een scherpe tegenstelling moet worden gesproken.’¹⁰⁶ Vos vraagt zich af of dit een juiste koers is. Kort bespreekt hij het idealisme als opkomend ‘voor de primaire betekenis, waarde, werkelijkheid en macht van den geest. De geest is het belangrijkste in de werkelijkheid [...]’. Het alledaagse idealisme is hier uiting van: iemand koestert een bepaald ideaal omtrent mens en maatschappij en streeft zijn leven lang naar de verwerkelijking daarvan in het geloof dat mens en maatschappij eerst dan hun volle waarde krijgen. Dit geloof is ten diepste geloof in de cultuur, hetgeen breed gedeeld werd in christelijke en humanistische traditie. Het lijkt nu te kenteren:

Ik weet, dat er binnen het Protestantisme theologische stromingen en vogue zijn, die niet veel van de cultuur moeten hebben. Voorzover zij niet door de gebeurtenissen van den laatsten tijd min of meer verrassend zijn bekeerd (vide Barth in zijn waardering van de staat), plegen of plachten zij in het levensgedrag hunner aanhangers toch niet bepaald van overdreven ascetisme blijk te geven. Praktisch aanvaardt men de cultuur toch maar. [...] Wij kunnen de cultuur eenvoudig niet laag schatten. Reeds omdat wij den arbeid hoog waarderen. Vooral echter, omdat wij er een dienst in zien aan God en den naaste.¹⁰⁷

Idealisme heeft haar beperkingen en gevaren van verabsolutering en intellectualisme. Ook lijkt het soms te vergeten dat de cultuur, hoe belangrijk ook, ‘haar loutering en voleinding verwacht van en in een hogere werkelijkheid.’¹⁰⁸ Toch heeft

¹⁰⁵ HK 3 (1938), 298.

¹⁰⁶ HK 6 (1941), 273.

¹⁰⁷ HK 6 (1941), 278.

het christendom het idealisme nodig als vormgever van haar onlosmakelijke verbondenheid met de cultuur, terwijl het christendom op zijn beurt het idealisme kan behoeden voor blindheid: 'het cultuurproces krijgt een perspectief, omdat het op een nieuw doel gericht wordt, nl. het koninkrijk Gods.

Het is echter in den tegenwoordigen tijd van een zeer groot belang, dat er een synthese tot stand komt. De cultuur staat op het spel, de geest dreigt onder te gaan. Slechts het Christendom kan redden. Maar dan een Christendom, dat ingaat in den nood, ook van onze cultuur. Dat zal alleen kunnen, als het met die cultuur ernst maakt. Als het dus met idealisme ernst maakt.[...] Dan zal het dit ook met zijn geest kunnen doordrenken.¹⁰⁹

De artikelen van Smits en Vos, verschillend in toon, onderwerp en betoog, delen de verontrusting over de ontwikkelingen in cultuur en maatschappij. Meer nog delen zij een bepaalde, als opdracht geformuleerde hoop dat menselijke inzet voor behoud en vernieuwing van de cultuur de kentering zal brengen die nodig is. Dit perspectief, stoelend op het geloof in de cultuur als 'werkplaats van de Geest' dat kenmerkend was voor het vrijzinnig protestantisme, tekent de positie van *Het Kouter* in het debat over de crisis eind jaren dertig. Men kon eenvoudigweg niet pessimistisch zijn: altijd was er de mogelijkheid om met vereende kracht en gedeeld geloof verandering te bewerkstelligen. Banning verwoordt dit ter afsluiting van een uitgebreide recensie van *In de schaduwen van morgen* van Huizinga:

Het boek blijft belangrijk, en ik wil graag met nadruk zeggen dat ik zeer dankbaar ben dat juist Huizinga allerlei dingen heeft gezegd, terwijl wij ons ook gesterkt hebben aan zijn overal merkbare verontrusting en verontwaardiging. Toch: wij hebben iets méér nodig. Stellig: Christelijk-humanisme. Oók geestelijke aristocratie. Maar dan konkreet wordend in arbeid niet alleen aan de problemen van geest en cultuur, maar ook aan die van arbeidsproces, sociale verhoudingen en politiek. De krachten die op deze gebieden heden werken hebben bovenal nodig doordrongen te worden met geest.¹¹⁰

Vrijzinnigheid in de crisis

De gerichtheid op de cultuur maakte de vrijzinnigheid waar *Het Kouter* onderdeel van uitmaakte, tot één van maatschappelijke bewegingen die met een scherpe blik de elementen van crisis in een vroeg stadium waarnamen en verwoordden. De gelovige en

¹⁰⁸ HK 6 (1941), 281.

¹⁰⁹ HK 6 (1941), 282.

¹¹⁰ HK 1 (1936), 412.

idealistische opvattingen over diezelfde cultuur zorgden er echter voor dat de vrijzinnigheid de gang van zaken niet kon accepteren: men droeg de plicht om hier en nu handelend op te treden opdat het tij zou keren, nu het nog kon. Cultuurkritiek in de vorm van pessimisme was niet acceptabel. Het tijdschrift worstelde met de verhouding tussen de geestelijke idealen die het koesterde en de noodzaak die het ervoer om op concrete wijze leiding te geven in het beoordelen van de actualiteit. Het is tekenend dat het aantal artikelen van van literaire en culturele aard in de zes jaargangen het aantal artikelen over de actualiteit ruim overstijgt, terwijl het tijdschrift primair actueel wilde zijn. Dit is naar mijn inzicht niet zozeer te wijten aan onmacht of nalatigheid van de redactie maar volgt uit het geloof in de vernieuwende kracht van cultuur en 'geest'. *Het Kouter* was daarmee één van de laatste representanten van een type vrijzinnigheid, dat bestond uit een diepgeworteld, gelovig vertrouwen in de cultuur en zich maatschappijbreed profileerde. De diepte en ernst van de crisis waarin Europa zich bevond en die uitmondde in de Tweede Wereldoorlog heeft dit type vrijzinnigheid zodanig aangetast, dat het zich na de oorlog grondig en opnieuw heeft moeten bezinnen op zijn grondslagen.

Het tijdschrift heeft deze herbezinning helaas niet overleefd. Een deel van de redactie is na de oorlog samen met de redactie van het *Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom* (sinds 1939 de naam van wat voordien het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* heette) gestart met de uitgave van *Wending*.¹¹¹ Volgens oud-redacteur Van Senden, die zichzelf altijd tot de uiterst links-vrijzinnige richting had gerekend en na de Tweede Wereldoorlog gebrouilleerd was met zijn voormalige collega's, had dit tijdschrift echter weinig overeenkomsten met *Het Kouter*. In een terugblik in 1962 schrijft hij: 'Curiositeitshalve vermeld ik nog dat 'Het Kouter' [...] gezegd wordt voort te leven in het bekende tijdschrift 'Wending': Appel die wel héél ver van de stam gevallen is'.¹¹² Hoe het ook zij, in zijn korte bestaan heeft *Het Kouter* een in zes jaargangen opgetaste keur aan artikelen nagelaten, waarvan een groot deel om uiteenlopende redenen nog zeer lezenswaard is. De kundig bestuurde ploegschaar heeft goede voren getrokken, totdat hij vastliep op een harde akker.

¹¹¹ Zie W. Berkelaar, 'Een Woord voor de wereld. Het engagement van *Wending* – Maandblad voor evangelie, cultuur en samenleving, (1946-1991), in: G. Harinck, D.Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*, Zoetermeer 1999.

¹¹² G.H. van Senden, *Verzamelde werk*, Den Haag 1966 (uitgegeven in eigen beheer), 14.

Overzicht van alle artikelen in zes jaar Het Rouwen, alfabetisch gesort naa auteursnaam

<i>Auteur</i>	<i>Titel</i>	<i>Jaargang</i>
Andreae, G.	De geschiedenis van thans en van voor 4 eeuwen	4
Baaren, TH. van	Avondoverpeinzing	1
—	De religiositeit van Rilke's Stundebuch	2
—	Verzen	6
Backx, J. PH.	De verantwoordelijkheid van den ondernemer	4
Baelde, R.	Actueel	1
—	Gedachten bij den Gijsbrecht	1
—	Verantwoordelijkheid van partij en kiezer	2
—	De gevolgen der werkloosheid	3
—	De jongeren van nu	4
—	Machteloosheid en verantwoordelijkheid	4
—	Bij het begin van den nieuwen jaargang	6
—	Waarheid, persoonlijkheid, geloof	6
Banning, W.	Actueel	1
—	Huizinga's cultuurkritiek	1
—	Mens en God	1
—	Ethisch pessimisme	2
—	De Nietzsche-Kultus als cultuur-verschijnsel	2
—	Over politiek	2
—	De prediking van het Evangelie in deze tijd	2
—	Beleven wij het einde van het Christelijk tijdvak?	3
—	Bijbelse mens-opvatting	3
—	In memoriam B. de Ligt	3
—	Een nieuwe Christelijke periode	3
—	Actueel	4
—	Het vraagstuk van de 'crisis der moraal'	4
—	Zedelijke waardering van de arbeid	4
—	Opvoeding tot eenzaamheid	5
—	Geloof als gemeenschapstichtende kracht	6
—	Het onaantastbare	6
—	Een vernieuwde Hervormde Kerk?	6
Beerling, R.F.	Crisis van den mensch	3
—	Duitschland en de Europeese Waarden	3
—	Moreele en geestelijke herbewapening	3
—	De vraag naar den mensch	3
—	Geestelijke kenmerken van de hedendaagse situatie	4
—	Over een wankelmoedige cultuurkritiek	4
—	Actueel	5
—	Duitschland en het Westen	5
—	De mensch en zijn grenzen	5
—	De bedreigde mensch	6

Berger, J.A.	De werkloze arbeider en de gemeenschap	2
Berkelbach van der Sprenkel, J.W.	De Devotio Moderna en het Nederlandsche volk	6
Bierens de Haan, J.D.	Het innerlijk perspectief en de religie	2
—	Vondels grootheid	2
—	Gesprek met Orion	3
—	Verzen	3
—	Vrijheid en scheppende geest	3
—	Wel en beek, stroom en rivier	3
—	Vrouwe van Pilatus	4
—	Het Witte Paard der verbeelding	4
—	De paradox van het zedelijk bewustzijn	5
—	Wolfram's Parzival en Dante's Commedia	5
Boasson, J.J.	De ontmoeting van Oost en West in de moderne herleving der Hindoesche wijsheid	4
Brakell Buys, R. van	Het evangelie van keizer Açoka	2
—	Mystiek monisme in Kashmir	2
—	Het Soefisme, de religie en de schoonheid	3
Burger, C.B.	Innerlijk met ontferming bewogen	4
Burgers, J.M.	De betekenis van de wetenschap voor de ontwikkeling der maatschappij	5
Buten, R.	Vergadertechniek en persoonlijkheidsvorming	1
Camilla	wetenschap, vriendschap en troost	5
Carp, J.H.	Een postuum Spinoza-boek	1
Daan, A.	Graaf Von Keyserlings inzichten in het wezen van het hedendaags wereldgebeuren	1
Dalfsen, G.L. van	Sterven en geboren worden	6
Donker, A.	Karl Wolfskehl, dichter der Verbanning	1
Duyvendak, J.J.L.	Bij het sluiten der Chineesche tentoonstelling	1
—	Actueel	2
—	De beteekenis der Chineesche Universiteiten	2
—	Actueel	3
—	Chineesche vrouwen	3
—	Grondslagen der Confucianistische ethiek	3
—	Bellum Justum?	4
—	De Chineesche machtstaat – een les van de historie	4
—	De Giraf	4
—	De Giraf – een gedicht	4
—	Nogmaals: Bellum Justum?	4
—	Philosophische Chinoiserie	4
—	Christelijke kunst in China	5
—	Gelijkenissen uit Tsjwang-Tse	6
Edelman, C.H.	De wetenschapsmensch en religieuze bezinning	2
Elout, C.K.	De pers in dezen tijd	1
Feenstra, G.	Moderne kerkbouw	2

Fokker, A.D.	Over te betwijfelen evidenties	I
Friedmann, C.	Verzen	4
Gelder, G.M. de	Nikolaj Alexandrowitsj Berdjadjew	I
Gelder, H.E.	Prof. R.N. Roland Holst (1868-1938)	4
Gerhardt, I.G.M.	Verzen	5
Geyl, A.	Bernard Shaw	I
Glotzbach, A.	De Geboorte	2
—	Een hoofdstuk uit een bewerking van het boek Job (I)	3
—	Een hoofdstuk uit een bewerking van het boek Job (II)	3
—	Jezaja	3
—	Kwatrijnen	4
Goudman-Bentsz, N.	De taak van den dokter in de huidige maatschappij	I
Graaf, J. de	Vereenvoudiging	2
—	Actueel	4
Gutteling, J.F.C.	Engeland	I
Hammacher, A.M.	De Gouden Poort	6
Heering, A.H.	Duitsland's koloniale eisen	3
Heide, H. van der	Werk en groei	I
Hendriks-Kappelhoff, A.	Verzen	I
Henny, A.C.	Christian Morgenstern	I
Herfst, J.W.	Psychische defensie	3
Hoenderdaal, G.J.	De schat der Christenheid	2
Hofstra, S.	De verantwoordelijkheid der wetenschap voor de ontwikkeling der maatschappij	5
Hofstra, S.	Over de primitieve mentaliteit	6
Holk, L.J. van	Actueel	I
—	Christelijke Philosophie	I
—	Het Goddelijk versmachten	I
—	Verzoeking	I
—	Actueel	2
—	Christelijke en heidensche solidariteit	2
—	De functie der Universiteit	2
—	Heiligt het doel de middelen?	2
—	De positie van het Christendom in de moderne wereld	2
—	Actueel	3
—	Een bezoek aan Czecho-Slovakije	3
—	Geloof en Openbaring	3
—	De regeering der besten	3
—	Universitaire vorming	3
—	Historische krachten thans	4
—	De val der Bastille, 14 juli 1789	4
—	Van de Redactie	4
—	De godsdienstige beteekenis van den dood	5
—	Het Offer	5
—	Over Genade	5

—	Wat nu?	5
—	De godsdienstige beteekenis van succes	6
—	Het kruis	6
—	De sceptische levenshouding	6
—	Van volkomen haat tot volkomen liefde	6
Huizinga, J.	Historische grootheid	5
Hulsker, J.	De autonomie der filmkunst en Iros' filmdramaturgie	5
Immink, J.R.	Kerstmis	1
Jalink, B.	Bij Slauerhoff's dood	1
—	Joh. Slauerhoff. Een eerlijk zeemansgraf	1
—	De laatste bundel van Vestdijk	2
—	A. Roland Holst en zijn laatste bundel 'Een Winter aan Zee'	3
Jong, A.R. de	Het 'Andere'	2
—	De schrik der religie	2
Jongh, J.F.	Aspecten der Europese crisis	4
Kalma-koops, F.	Martin Buber	3
Klumper, A.	Strophen van de dichteres Lalla	2
—	Indische verzen	3
—	Verzen	3
—	Hoe de Ganges heilig werd	4
Knappert, E.C.	Hoe Dante oordeelt over de verhouding tusschen Kerk en Staat	3
—	Rede bij den cursusaanvang der oudste school voor maatschappelijk werk	3
—	Het ethisch systeem van Dante's Comedie	5
Knoche, G.D.	Duits-Joodse symbiose, open brief aan H. Marsman	1
—	Ziel, gelaat, werk. De tragedie van den Duitsen Jood	2
—	Einde en begin van het Christendom	4
—	Christus in werkelijkheid en dogma	5
Korff, F.W.A.	Het vraagstuk van de reorganisatie der Ned. Herv. Kerk	3
Kraemer-van Gameren, H.	Iets over de conferentie van Tamberan	4
Kramers, H.A.	De Professor in en buiten de maatschappij	1
—	Dwalingen in de Natuurkunde	3
—	Wetenschap, mensch en maatschappij	4
—	Over de voedsaamheid der filosofie	5
Kramers, J.H.	Rechtvaardigheid en gerechtigheid in den Islam	5
L.	12 September 1938	3
Langeveld, M.J.	Over de mogelijkheid eener Christelijke Wijsbegeerte	1
Leeuw, G. van der	Bachs Hoogmis	2
Leeuwen, F.C. van	Een nieuwe gezindheid	1
Liere, C. van	Zin en betekenis van het proces-Niemoller	3
Linden, T. van der	Verzen	5
—	De Kerstroos	6
Lobstein, M.	Persoon – of type?	3

—	Berdjajew, denker en homo religiosus	4
Lodewijks, J.	Herfst 1939	4
—	Sinterklaasrijm 1939	4
—	Droomgemoeting	5
—	Francis Thompson's 'De Hemelsche jacht'	5
—	Hutselschoon	5
—	Het Koninkrijk Gods	5
—	Nieuwjaarsvers	5
—	Stella Maris	5
—	Francis Thompson's Ode aan de ondergaande zon	6
Maas, W.A.	Architect en maatschappij	1
Mankes-zernike, A.	Gedachten aan de Zending	2
Marsman, H.	Brief over de Joodsche kwestie. Antwoord aan Dr. G.D. Knoche	1
—	Na den val	5
Mayer, E.	De filosofie van Karl Jaspers	4
Mees, R.	Georg Fritze	4
Miedema, R.	Een nieuwe studie van Friedrich Heiler	2
Minderaa, P.	Actueel	1
—	De dichter Leopold	1
—	Macchiavelli en Erasmus	1
—	Het verband tusschen aanleg en overtuiging	1
—	Pirandello	1
—	Actueel	2
—	Eerbied	2
—	Geestelijke contacten in de studentenwereld	2
—	Teixera de Pascoaes: Paulus, de dichter Gods	2
—	Poëzie in den herfst	2
—	Aanteekeningen bij Marsmans 'Verzameld Werk'	3
—	Glotzbach's Psalmen voor de tijd	3
—	Hedendaagsch Vlaamsch Proza I	3
—	Versomberde vreugde	3
—	Hedendaagsch Vlaamsch Proza [II]	4
—	Uit de werkplaats	4
—	Variaties op een oud thema	4
—	Wat beteekent thans onze religieuze overtuiging	4
—	Willem de Mérode	4
Minderaa, P.[M.P.]	Bekentenis	5
Minderaa, P.	Actueel	5
—	De Grieksche opvatting van gerechtigheid en rechtvaardigheid	5
—	'Herwaarts'	5
—	In Memoriam H. Marsman	5
—	Een overpeinzing aan den voet van den Helicon	5
—	Een 'Scheppingsdroom'	5

—	Lyriek van nu	6
—	Marsman als voorbeeld	6
—	Naar den heuveltop	6
Mok, M.	Verzen	5
Moll, J. TH.	Het Nederlandsch Pacific Instituut	2
Moltzer, M.J.A.	De wetenschappelijke basis van het maatschappelijk werk	2
Mourik broekman, M.C. van	Een figuur	1
—	God en Kosmos	3
—	God en geschiedenis	4
—	De mensch en God	4
Muller, H.	Luther en de muziek	3
—	De oorsprong van het Fransche Kerstlied	3
Nieuwenhuis, H.	De positie der Openbare Lagere School in ons volk in heden en toekomst	5
Oort, J.H.	Natuurwetenschap en wereldbeschouwing	1
Overzee, P. van	Uit de geschiedenis van het onderwijs in den Elzas	1
Pieters, P.W.	Idealisme en realisme	1
—	Antwoord op het ingezonden artikel van H.D. de Vries Reilingh	1
Poortman, E.B.A	Het gebrek aan onderling begrijpen van intellectuelen	2
—	Militia Christi	4
—	Kerstmis 1939	4
—	De Christelijke opvatting van gerechtigheid	5
—	Geloof belijden	5
—	Christelijke bereidheid	6
—	Het eschatologisch moment in ons geloof	6
Pos, H.J.	Antieke moraal als erfenis	5
Raptschinsky, B.	Het theologisch-philosophische systeem van 'Chabad'	6
Redactie	Een nieuw begin	1
—	Uit de werkplaats	1
—	Voorwoord bij het dubbelnummer	1
—	Eerste balans	2
—	Mededeeling	3
—	Aan onze lezers	4
—	Voorwoord aan den lezer	4
René	Verworpen Christendom	4
—	De geestelijke oefeningen en de Jezuieten	5
—	Het voorbeeld van Pascal	6
Riedel, J.A.	Indrukken van de Pinksterconferentie te Ermelo	3
Rispens, J.A.	Elementen der poëzie [I]	6
—	Elementen der poëzie (II)	6
Roland holst-van der Schalk, H.	Ondergangen	1
—	Twee fragmenten uit 'Michaël'	2

—	De jonge generatie spreekt	4
—	Opdracht aan de jonge generatie	4
—	Wegen	4
—	De Gouden Poort	6
Roldanus, C.W.	Coornhert en zijn invloed	5
Royen, J.F. van	Gemeenschap in Christus	2
Schermerhorn, W.	Leiding	6
Schilfgaarde, P. van	Opvattingen van arbeid in de geschiedenis	I
Senden, G.H. van	Actueel	I
—	Op zoek naar de verloren eenheid	I
—	Oswald Spengler	I
—	Het probleem van de ‘rechter’ en ‘linker’zijde der menschheid	I
—	Spinoza en Hegel	I
—	Albert Verwey	2
—	Nieuwe Duitsche boeken	2
—	Het vrouwelijke en het mannelijke	2
Sevooy, G. de	Wolgalied	6
Smits, P.	Christendom en cultuur	3
—	De Joodse opvatting van gerechtigheid	5
—	Geloof en gemeenschap	6
Spanjaard, S.H.	Het geschenk van Kerstmis	3
Stoffel, S.H.	Werkelijkheidsmensen?	I
—	Arbeid in de burgerlijke maatschappij	4
Thomson, J. Jac.	De geboorte	3
—	De eerste tien liederen van ‘De Regenboog’	6
Tillich, P.	De situatie van Europa: religie en Christendom	4
Traa, C. van	Enkele opmerkingen over het verval der landelijke schoonheid	I
Tussenbroek, O. van	De aanplakbiljetten van A. van Dobbenburgh	5
Veen, J.M. van	Indrukken uit Zweden	3
—	Godsgeloof	5
Verkade, W.	Nederland’s roeping	4
Verkade-Van Wulffte Paltke, J.	Indrukken bij de opvoering van ‘Amos’	3
Verwey, A.	Het lijden aan de tijd	I
Vierssen Trip, G.W. van	Recht spreken	I
Vies, A. van	Over de huidige maatschappelijke situatie van het tooneel	I
Vorster, D.A.	De mystiek in verband met het Johannes-evangelie	6
Vos, H. de	De theologische situatie heden	I
—	De Kerk tegenover den naoorlogsen tijd	3
—	De religie van het Religieus Socialisme	4
—	Idealisme en Christendom	6
Vries, J. de	Studentenleven	2
Vries Reilingh, H.D. de	Boeren, arbeiders en studenten op de Volkshoogeschool	I

—	Idealiteit en realiteit	I
—	Over den grondslag der Volkshoogeschool	3
Waardenburg, P.J.	Actuele rasvragen biologisch toegelicht (I)	2
—	Actuele rasvragen biologisch toegelicht (II)	2
—	Ras en cultuur (I)	2
—	Ras en cultuur (II)	2
Wiardi Beckman, S.	Een vast hart	2
Zeyde, M.H. van der	Albert Verwey	4

J.A. de Waal (1981) volgt momenteel de kerkelijke opleiding van-
wege de PThU, vestiging Leiden.
(e) j.a.de.waal@umail.leidenuniv.nl